

પાલણપુર સંસ્થાનની સામાન્ય ભૂગોળ.

સંશોધક અને પ્રકાશક,

ભાઈચંદ પુંજભાઈ શાહ,
હેડમાસ્ટર, તાલુકા સ્કૂલ-સાદરા.

પ્રથમાવૃત્તિ.

પ્રત. ૫૦૦.

આ પુસ્તક સને ૧૮૬૭ ના રપમા એક્ટ પ્રમાણે રજીસ્ટર
કરાવી સર્વ હક કર્તાએ સ્વાધીન રાખ્યા છે.

સંવત ૧૯૭૪

સને ૧૯૧૮.

શ્રી “ સત્યનારાયણ ” પ્રિ. પ્રેસમાં પટેલ ભોતીલાલ
કાળીદાસ અસારવાએ છાપી. કે. સીવીલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ
સામે પાનાબાઈની વાડીમાં—અમદાવાદ.

કીંમત. રૂ. ૦-૨-૬.

પાલણપુર એજન્સિમાં પાલણપુર સંસ્થાન ખાસ અગત્યનું પહેલા વર્ગનું રાજ્ય છે. તેથી ત્યાંની શાળાઓ, વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રજાવર્ગ માટે સંસ્થાનની કે “ધરની ભૂગોળ” એ જુદા પુસ્તકની અગત્ય વિચારી નવાં ધોરણોને અનુસારી મેં પાલણપુર એજન્સિની સામાન્ય ભૂગોળ માટે એકત્ર કરેલી લિન્ન લિન્ન વિગતો ઉપરથી જરૂરની હકીકત અને રમુજ વર્ણન આપી, શિષ્ય, શિક્ષક સૌને ઉપયોગી થઇ પડે, તે હેતુથી આ લઘુ પુસ્તકની સંકળના કરવામાં આવી છે.

આ પુસ્તક લખવામાં આધારભૂત હકીકતો મેળવી આપવા માટે, હસ્તલિખિત પ્રત વાંચી સુધારી તથા પાલણપુર એજન્સિની ડીરેક્ટરીનો ઉપયોગ કરવા દેવા માટે ખાત સાહેબ ફરામરોજ સોરાબજી માસ્તર બી. એ.,; અન્ય મુરબીઓ, તાલુકા સ્કુલ માસ્તર સાહેબ રા. રા. ત્રીભોવનદાસ અમુલકદાસ સોની તથા અનુભવી શિક્ષક કે જેમણે મને મદદ આપી છે, તેમનો હું અંતઃકરણ પૂર્વક આભારી છું.

મનુષ્ય માત્ર ભૂલને પાત્ર છે તેથી અપૂર્ણ રહેલી બાબત યા ભૂલો માટે ક્ષમા થશે. તેમજ હવે પછીની આવૃત્તિ માટે રહી ગયેલી ભૂલો યા સુધારો વધારો સુચવી મને કૃતાર્થ કરશે એવી નમ્ર વિનંતિ છે.

અમદાવાદ.

ધુળેટી.

તા. ૨૭-૩-૧૯૨૧.

}

લાઇયંદ પુંજદાસ શાહ,
હેડ માસ્તર તાલુકા સ્કુલ સાદરા.
મહીકાંઠા.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૫૭૩

વર્ષિક

પુસ્તકનું નામ પાલવપુર સંસ્થાનના
રનાત્રાન્ય લગોન

વિષય મંડલ : ૮૪૪ : ૨ : ૨૩૪૬૪

દિશાઓ.

દિશાઓ ચાર છે; પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ.

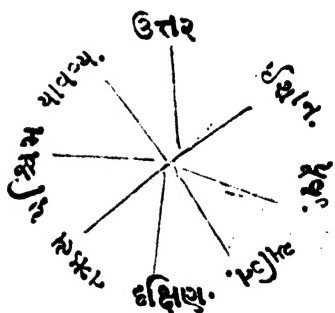
જે બાજુએ સવારમાં સુરજ ઉગે છે, તે બાજુને ઉગમણી અથવા પૂર્વ દિશા કહે છે.

જે બાજુએ સાંજે સુરજ આથમે છે, તે બાજુને આથમણી અથવા પશ્ચિમદિશા કહે છે.

પૂર્વ દિશા બણી મેં કરી ઉભા રહીએ, તો ડાબા હાથ તરફ જે દિશા તેને ઉત્તરદિશા કહે છે અને જમણા હાથ તરફની દિશાને દક્ષિણ દિશા કહે છે.

ખૂણાઓ.

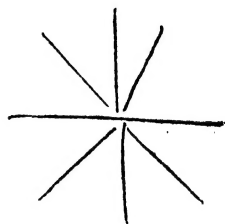
સુચના:—ખૂણા શિખવવા માટે કાળા પાટીઆ કે ભોંયપર મોટા ચોરસ કાઢવો, તે ચોરસની બાજુપર દિશા પ્રમાણે નામ લખવાં પછી તેના સામ સામા ખૂણા સાંધીને છોકરાને વચમાં ઉભો રાખવો, પછી ખૂણાની સમજણ પાડવી. જે બાજુ વચ્ચે જે જે ખૂણા આવે તેનાં નામ બોલતાં અને લખતાં શિખવવાં.

ખૂણા ચાર છે. વાયવ્ય, ઇશાન, નૈઋત્ય અને અગ્નિ, ઉત્તર અને પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેના ખૂણાને વાયવ્ય ખૂણો કહે છે. ઉત્તર અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેના ખૂણાને ઇશાન ખૂણો કહે છે. પશ્ચિમ અને દક્ષિણ દિશા વચ્ચેના ખૂણાને નૈઋત્ય, ખૂણો કહે છે. પૂર્વ અને દક્ષિણ દિશા વચ્ચેના ખૂણાને અગ્નિ ખૂણો કહે છે.

મુખ્ય ચાર દિશાઓ અને ચાર ખૂણાઓ મળીને આઠ દિશાઓ થાય છે. માથા ઉપરની દિશાને આકાશ અને પગ નીચેની દિશા તે પાતાળ દિશા મળી દશ દિશાઓ થાય છે.

મુચના:—ખની શકે ત્યાં નિશાળના ઓરડામાં જમીન ઉપર હોકાયંત્ર પેઠે ગોઠવીને પાસેની આકૃતિ જેવી આકૃતિ ફેટલીક મુદ્દત ટકે એવી કાઢવી, જ્યારે દિશાઓની હકીકત કહેવી પડે, ત્યારે આ આકૃતિનો ઉપયોગ કરવો જેથી દિશાઓની સારી સમજણ પડશે.

નકશાની દિશાઓ:—નકશો બધા દેખી શકે તેમ સામી ભીંત કે લાકડાની ઘોડી ઉપર ટાંગવો. નકશાની ઉપરની બાજુને ઉત્તર દિશા, નીચેની બાજુને દક્ષિણ દિશા, જોનારના જમણા હાથ તરફની બાજુને પૂર્વ દિશા અને ડાબા હાથ તરફની બાજુને પશ્ચિમ દિશા કહે છે.

મુચના:—નકશાની અને કુદરતી દિશાઓ એકજ છે, તે બાળકોને સમજાવવા માટે નકશાને ભોંય ઉપર પાથરવો, અને ઓરડાની દિશા પ્રમાણે નકશાની દિશાઓ મેળવવી, પછી નકશો એમને એમ ઉપાડી ભીંત ઉપર લટકાવવો. જેથી કુદરતી દિશાઓ અને નકશાની દિશાઓ વચ્ચેનો ભેદ સમજાશે.

હિંદુ મહીના.	{	કારતક, માગશર, પોષ, માહા, ફાગણ, ચૈત્ર, વૈશાખ, જેઠ, અસાડ, શ્રાવણ, ભાદરવો, આસો.
અંગ્રેજ મહીના.	{	જાનેવારી ૩૧, ફેબ્રુઆરી ૨૮, માર્ચ ૩૧, એપ્રિલ ૩૦ મે. ૩૧, જુન ૩૦, જુલાઈ ૩૧, ઓગસ્ટ ૩૧, સપ્ટેમ્બર ૩૦, અક્ટોબર ૩૧, નવેમ્બર ૩૦, ડીસેમ્બર ૩૧.

પાલણપુર સંસ્થાનની સામાન્ય

ભૂગોળ.

આ સંસ્થાન “ પાલણપુર સંસ્થાન ” એ નામથી મશહુર છે. રાજ્યકર્તા અસલ બિહાર-બહાર (બંગાળા) ના સુઆ હોવાનો દાવો ધરાવે છે. તેઓ અસલ લોહાણી અધ્યાન ઓલાદના છે અને નવાબ કહેવાય છે.

સ્થાન અને ક્ષેત્રફળ:—મુંબાઇ પ્રલાકામાં પાલણપુર એજન્સિમાં આ સંસ્થાન વિસ્તાર અને વસ્તીમાં મોટું છે અને તે ધાણુધાર, ડીસા અને ધાનેરા સુદ્ધાંત આણુ પરતથી, ગાયકવાડ સરકારના પાટણ પરગણા સુધી, ઉત્તર દક્ષિણ ૫૪ મૈલ અને વિરમપુરથી થરાદ સુધી પૂર્વ પશ્ચિમ ૬૦ મૈલ વિસ્તારમાં છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૭૬૫.૯૧ ચો. મૈલ એટલે એજન્સિના ૩.૬૨ ભાગ જેવડું છે અને વસ્તી ૨,૨૬,૨૫૦ માણુસની છે. એટલે એજન્સિની વસ્તીના લગભગ સવા બે ભાગ જેટલી છે. એમાં પાલણપુર માત્ર એકજ શહેર અને વસ્તીવાળાં ૫૧૪ ગામ છે.

સીમા:—આ સંસ્થાનની ઉત્તરે મારવાડ, અને શિરોહી; પૂર્વે શિરોહી અને મહીકાંકા એજન્સિનું દાંતા સંસ્થાન; દક્ષિણે ગાયકવાડ તાળાના પાટણ અને ખેરાલુ તાલુકા; અને પશ્ચિમે થરાદ, દીઓદર, અને કાંકિજ છે.

સંસ્થાનના વિભાગ:—પેટા ભાગીદારો* સાથે આ સંસ્થાન ગણાય છે. આ સંસ્થાનમાં ૨૫૫ ખાલસા ગામો છે. આ સંસ્થાન ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલું છે તેને મહાલ કહે છે.

રાજ્ય વહીવટ માટે મહાલ અને પેટા વિભાગ ઠરાવ્યા છે તેને તાલુકા કે પરગણાં કહે છે. અને તે પાલણપુર, વડગામ, ગઢ, ડીસા, ધાનેરા, પાંચાવાડા અને ગઢવાડા એ સાત છે.

૧. ધાણુધાર મહાલ:—એમાં પાલણપુર; ૧ (રોહિ) (ડામેલા) ૨ જેથી પેટા મહાલો સાથે કે જેમાં હાથીદરા અને સામઢી આવી જાય છે.) વડગામ અને ગઢ છે.

૨. ડીસામહાલ:—એમાં ડીસા તાલુકો છે.

૩. ધાનેરામહાલ:—(જેમાં ખીમત સમાયેલું છે;) એમાં ધાનેરા તાલુકો છે.

૪. પાંચાવાડામહાલ (એમાં ઢાંતીવાડા છે):—એમાં પાંચાવાડા છે.

* પેટા ભાગીદારોમાં ૮ ગામ બાયાતોનાં; ૧૩ ગામો છવાઇમાં આપેલાં; ૩૨ ગામ પટાવતોનાં; ૧૨૬ ગામ ભગીરદારો સાથે ભાગવાળાં; ૧૭ ગામો ભગીરી; ૪૧ ગામો જમૈયા અને ૧૩ ગામો ધર્મદાનાં છે.

+ ઉપરનાં નામ નહિ વાપરતાં જુના વખતમાં બોલાતાં નામ વાપરે છે. મેલા, ધનાલી, પાલણપુર અને ગઢ એ તાલુકા જે ભાગમાં આવેલા છે તેને ધાણુધાર, સામઢી, ભાખર, ભડથ અને ધાડા, વગેરે કોળી ઠાકરડાનાં ગામ ગઢ અને ડીસા વગેરે તાલુકામાં વહેંચી નાંખ્યા છે છતાં લોકો તેને કોળીઆરો; ડીસા તાલુકાને કેટલોક ભાગ ડીસાવળ, ધાનેરા; તાલુકાને ધાનેરા ટપ્પો કે ત્રીસચોવીસ; પાંચાવાડા તાલુકાને મહાડીસાહ અને માલણુ, અને તેની આસપાસના ભાગને માલણી સાહ કહે છે.

આ સંસ્થાનમાં પાલણપુર, ગઢ, મેતા, ચીત્રોડા, ડીસા, ધાનેશ અને પાંચાવાડા એ સાત થાણાં છે.

દેશાનું સ્વરૂપ:—આ સંસ્થાનનો ઉત્તર અને પૂર્વ તરફનો કેટલોક પ્રદેશ આરાવલી, વગેરે પહાડો, ડુંગરા, ખાડા ટેકરા, જંગલો. ધામ ધામ લીલાં વૃક્ષનાં ઝુંડ, ઝાડી અને રમણીય લીલી ડુંગર લીલોતરીથી ભરપુર દ્રુમરૂપ, કુદરતી લીલાના દેખાવોથી ભરપુર છે તેથી તે વિશાળ ખાગ જેવો સુંદર અને છેટેથી બહુ રળીઆમણો લાગે છે. ત્યાં જાત જાતના પાક નીપજ છે. પાલણપુરથી ઉત્તરે ૧૨ મૈલ સુધી પહાડોની હારો શરૂ થાય છે તે પાલણપુરથી શિરોહીને છુટું પાડે છે; ધાણધાર પરગણાની જમીન ઘણી ટેકરા ટેકરી વાળી છે. સિવાયનો ઘણાખરો પ્રદેશ ખુલ્લો અને સપાટ છે.

પશ્ચિમે ઘરાદ અને કાંકેજ તરફનો ભાગ ઝાડીવાળો છે અને તેમાં જંગલો આવેલાં છે.

પાલણપુર કસબાની નજીકમાં રેતીની ટેકરીઓ આવેલી છે.

આ સંસ્થાનની ઘણીખૂરી જમીન રેતાળ અને રસાળ હોવાથી ફળાઉ ઝાડો, ફલ છોડ અને રોપા પુષ્કળ થાય છે તેથી બગીચાથી ભરપુર છે.

ડુંગરો:—આ સંસ્થાનમાં ઘણા ઉંચા ડુંગરો. આરાવલીની હારમાંના છે. તેમાં મુખ્ય જાસોરનો પહાડ (૩૫૦૦ ફુટ ઉંચો)—એ લાંબો ડુંકરના જેવા બરડાવાળો છે; એની પાસે વીરમપુરનો ડુંગર છે. ચીકલોદર માતાનો ડુંગર (૨૫૦૦ ફુટ ઉંચો), રાણી ટુંક કે કવીન્સ પીક (એ સુરજકરીના ભાંખરાની પશ્ચિમ છેડે ગોપુચાકાર ડુંગર છે.) અને ચોટીલા એ મુખ્ય ડુંગરો છે. તેમાં જાસોર અને ચોટીલા કુદરતી દેખાવો માટે પ્રસિદ્ધ છે.

હાથીદરા નામના ડુંગરોની હાર જેમાં મુખ્ય શિખરો-શંખ-
દેવી, દીવાનીઆ, ગંધુ, સુરખકરી, ગુરકા પહાડ અને લોલન
વગેરે છે.

તળાવો:—આ સંસ્થાનમાં કુદરતી સરોવર કે તળાવો નથી પણ
અંધાવેલાં નાનાં મોટાં ઘણાં તળાવો છે.

હરમતીઆ, ગોખરી, માનસરોવર* (એ ત્રણ પાલણ-
પુરમાં) અને જગાણા (જગાણામાં) એ તળાવો મુખ્ય છે અને
તે છપનીઆ દુકાળમાં ઊંડાં ખોદાવ્યાં છે. માનસરોવરને પણ ચારે-
જ લડખી નદી સાથે નેહરદ્વારા જોડી દીધું છે તેથી તેમાં પાણી
ખારે માસ રહે છે.

આ સંસ્થાનના ઉત્તર અને પૂર્વનો મુલક ડુંગરાળ અને પહાડી
હોવાથી નાની નદીઓ, વહેળા, નાળાં અને ઝરણા નીકળે છે.

મુખ્ય નદીઓ:—ખનાસ, સરસ્વતી અને ઉમરદસી
એ ત્રણ છે.

(૧) ખનાસ:—ઉદ્દેપુરનાં ડુંગરોમાં ઢેખર સરોવરમાંથી
નીકળી પશ્ચિમ તરફ વહે છે. ડીસા કસ્બો રાજપુર, ડીસા કેમ્પ,
વડાવલ, કુંપટ, પાલગઢ, છત્રાત્રા, વાસણા આગળ થઈ વારાહી
તાબાના ગોખાંતર નજીક, અને રાધનપુર તાબાના અગીઆણા નજીક,
એ રીતે એ મુખે કચ્છના રણમાં પડે છે.

---

* સતરમા સૈકામાં દીવાન મુઝાહીતખાને પોતાની પ્રિય બેગમ નહે-
જબાઈ માનખાઈની યાદગીરીમાં માનસરોવર અને નગીનાવાડી બગીચો
કરાવ્યાં નગીનાવાડી હાલ ઉજડ હાલતમાં છે.

બનાસ આ સ્ટેટની હદમાં સરોત્રીથી ઇશાનકોણમાંથી આવી. આશરે ૧૨ મૈલ સુધી જંગલમાં ચાલી ૮ મૈલ આગળ સુધી તેના કાંઠા ખડકના છે. તેના બેણા-વહેણમાં પણ ખડક છે. આપુ તરફ તે ૨૦૦ વાર, ડીસાથી છ મૈલ આગળ જતાં એક મૈલ, ડીસા આગળ ૭૦૦ વાર અને રાધનપુર આગળ ૪૦૦ વાર પહોળી છે, બનાસમાં રેલ આવે છે ત્યારે ઘણું પાણી આવે છે. રેલ ન હોય ત્યારે સખ-જે ઠેકાણે ઉતરી શકાય છે. તેમાં ભરતી આવતી નથી કેમકે તે દરીઆને મળતી નથી પણ કચ્છના રણમાં સમાય છે. એનું પાણી છછડું હોવાથી તેમાં હોડીઓ ફરી શકતી નથી. માત્ર મંધ બાંધી તેના પાણીનો પીત કરવામાં ઉપયોગ થાય છે. એનું પાણી મીઠું છે પરંતુ આગળ ખારી જમીનમાં રાધનપુર સંસ્થાન અને સાંતલપુર પરગણામાં વહેતાં તે ખારું છે.

બનાસને પાલણપુર સંસ્થાનમાં બીજી નાની નાની નદીઓ મળે છે. તેને મળનારી મુખ્ય શાખાઓમાં સીપુ' ચીપુ' અને બાલારામ એ બે મુખ્ય છે. સિવાય હુંગરાનાં ઝરણો નદીરેખે થોડે સુધી વહી કાઢ જમીનમાં સમાઈ જાય છે અને કોઈ બનાસને મળી જાય છે.

સીપુ' કે ચીપુ':--શિરોહી તાબાના નીમજ હુંગરની પૂર્વ-માંથી નીકળી તે ભડથ અને નાના રાણપુર નજીક બનાસ મળે છે.

બાલારામ:--આ સંસ્થાનની ઇશાન સરહદ તરફથી નીકળી બાલારામ મહાદેવ પાસે થઈ કારજ આગળ બનાસને મળે છે.

ગામતી અને કાલેરી એ બે નાની નદીઓ પણ સરોત્રી નજીકમાં બનાસને મળે છે.

(૨) સરસ્વતી:--કુંવારકા:--આ પવિત્ર નદી દાંતા સંસ્થા-

નની ઉત્તરે આરાસુરના મેણાગર ડુંગરમાંથી નીકળી કોટેશ્વર મહા-
દેવ પાસે થઇ, દાંતા રાજ્યને સરહદ કરી સિદ્ધપુર, અને પાટણ
આગળ વહી, પાટણથી નીચે થોડા મૈલ છેટે તે જમીનની અંદર
કેટલાક મૈલ સુધી વહે છે. અને પાછી તે નજરે પડે છે. તે રાધ-
નપુર સંસ્થાનના જોરાવરપુરા અને કુધા-કુરધા આગળ થઇ
ખનાસને સમાંતર ચાલી અનવરપુરની દક્ષિણે થોડા મૈલ છેટે
કુચ્છના રણમાં સમાઇ જાય છે. એનાપર ચિત્રોડા, ઘોડીઆળ
અને બાદરપુર વગેરે ગામો આવેલાં છે.

દાંતા સંસ્થાનમાં તેને બહુ નાની નાની કેટલીક નદીઓ મળે
છે. આ નદી દરીઆને મળતી નથી તેથી તેમજ સરસ્વતી કુંવારકા
હોવાથી તે કુંવારકા ગણાય છે. એને હિંદુ લોકો પવિત્ર માને છે.
તેથી તેમાં નહાવા માટે ઘણા યાત્રાળુઓ તેના મૂળ કોટેશ્વર અને
સિદ્ધક્ષેત્ર કે શ્રીસ્થળ—સિદ્ધપુર યાત્રાર્થે જાય છે. દર કાર્તિકી
પૂનેએ અને ગ્રહણ વગેરે પર્વાણુને દિવસે ઘણા લોકો સિદ્ધપુરમાં
સ્નાન માટે એકઠા થાય છે.

(૩) ઉમરહસી—અમરહસી:—એ નાની નદી આ સંસ્થા-
નના ઇશાન તરફના ડુંગરોમાંથી નીકળી પશ્ચિમ તરફ વહી સરસ્વ-
તીને મળે છે. એનાપર ઉમરહસી, મેતા, રતનપર અને સીદ્ધા-
સણ ગામો આવેલાં છે.

હાડબી એ આ સંસ્થાનમાં નાની નદી છે. એનાપર પાલ-
ણપુર, વેડયા, ગઢ અને કુંભારણ એ ગામો છે.

કેટલીક નદીઓનો એક ખીખ સાથે જ્યાં સંગમ થાય છે
તે સ્થળ પવિત્ર ગણાય છે.

આખોહવા ((આખ-પાણી + હવા-હવા = હવા પાણી) હરેક સ્થળ દરીઆની સપાટીથી કેટલી ઊંચાઈએ, દરીઆથી કેટલું દુર અને ડુંગરાળ કે સપાટ પ્રદેશમાં આવેલું છે, વગેરે ઉપર આખો-હવાનો આધાર છે.

આ સંસ્થાનની હવા શરદઋતુમાં ભેજવાળી હોવાથી ખરાબ હોય છે. ખીજી ઋતુમાં તે સુધરે છે અને તે સારી થાય છે ડુંગર-વાળા કેટલાક પ્રદેશનાં હવા પાણી અનુકુળ નથી. પણ ત્યાંના વતનીઓને તેની અસર લાગતી નથી. કેમકે તેમની જન્મભૂમિને લીધે માફક આવે છે. ખાસ કરીને ઉત્તર અને પૂર્વના ભાગ પહાડી હોવાથી, તે તરફની હવા તંદુરસ્તીવાળી નથી. બાકીના મુલકની સારી અને તંદુરસ્તીવાળી છે. સપ્ટેમ્બર અને અક્ટોબર સિવાય હવા સારી રહે છે.

જ્યાં હવા પાણી ઘણાં નળળાં હોય છે ત્યાંના લોકોના ચહેરા શીઘ્રા, ડેફરાએલા અને માંદા જેવા રહે છે. કેમકે ડુંગરા અને જંગલોને લીધે ત્યાંની હવા શરદ અને ભેજવાળી રહે છે. ઘીચ ઝાડો, પાંદડાં, લીલ, સેવાળ વગેરે કહોવાણુવાળાં સાધનો અને પથ્થરોમાંથી નિરંતર વહેતાં ઝરણો વહાં કરે છે તેથી તે પાણી ભારે-કઠણુ છે. જો કે તે પાણી કાચ જેવું સ્વચ્છ દેખાતું હોય છે, તોપણુ તેને વાસણમાં લાવી ઠારવાથી શિઆળાની ઋતુમાં પાણી ઉપર ચીકણો જાડો થયે કે પડ બાજે છે. આવું પાણી પીવાથી શરીરમાં વિકાર થાય છે. આવાં સ્થળોમાં જંગલોને લીધે મેલેરીઆ ઉત્પન્ન થાય છે.

ડુંગરવાળા અને લીલોતરીવાળા પ્રદેશ હોવાથી સાધારણ રીતે

ત્યાં વરસાદ ખુલ્લા લાગ કરતાં વિશેષ પડે છે અહીં ઉનાળાની ઋતુમાં ગરમી થોડી લાગે છે. કાંઈ કાંઈ વખત સખત ગરમી પડે છે. શિયાળાની ઋતુમાં સપાટ પ્રદેશમાં ઠંડી વિશેષ જણાય છે.

પાલણપુર સંસ્થાનમાં શિયાળામાં પારો ૮૨ થી ૪૫ અંશ સુધી અને ઉનાળામાં ૧૧૨ થી ૬૦ અંશ સુધી રહે છે. ઉનાળાની ઋતુમાં એપ્રિલ, મે અને જુનમાં તાપ સખત પડે છે. ચોમાસામાં ૬૮ થી ૭૨ અંશ સુધી પારો રહે છે. આ ઋતુમાં વરસાદ દર સાલ સરાસરી ૨૦ ઇંચ ૨૫ દોકડા સુધી વરસે છે. વરસાદની મો-સમ જુનની અધવચમાં શરૂ થાય છે. વરસાદનો પવન છલાકાના નર્કત્ય કાળમાંથી શરૂ થાય છે. તેજ પવનથી આ મુલકમાં પણ ચોમાસુ શરૂ થાય છે.

પેંદાશ:—આ સંસ્થાનની કુંગર તરફની જમીનનું બંધારણ કેટલુંક પથરવાળું છે. તળેટીના ખીણવાળા નીચાણ પ્રદેશની જમીન કાળી કાંકરીવાળી અને ફળદ્રૂપ તરવોથી ભરપુર છે. તેથી તે રસાળ અને ફળદ્રૂપ છે. માટે તેમાં શિયાળુ, ઉનાળુ, ચોમાસુ અને રવી પાક થાય છે. બાકીની ઘણી જમીન રેતાળ છે. આ સંસ્થાનમાં મુખ્ય ધંધો ખેતી છે, જે જમીન ફળદ્રૂપ છે તે સારી રીતે ખેડાણ થાય છે. કેટલીક ખેડાણ થયા વગરની પડતર પણ છે. જમીનનું મહેસુલ વિઘોટી, કળતર અને હળીઓથી + વસુલ લેવાય છે.

ધાણધારમાં ડીસા, ધાનેરા અને પાંચાવાડાના અમુક ભાગોની જમીન ફળદ્રૂપ છે. ડીસા, ધાનેરા, પાંચાવાડા, ડાભેલા, હાથીદરા, વીરમપુર અને જેથીના ખીજા ભાગોમાં જમીન ફળદ્રૂપ નથી તેથી તેમાં ફક્ત ચોમાસુ પાક કઠોળ, જુવાર, તલ, સરસવ, એરંડા થાય

છે. અને શિયાળુ પાકમાં જુવાર, ચણા અને ડાંગર થાય છે. અહીંની કમોદ ડાંગર ઘણી ઉત્તમ થાય છે અને તેવી ગુજરાતમાં કયાંય પણ થતી નથી. જે જમીન રેતાળ છે તેને થળીઆ કહે છે. તે તલ વગેરેને લાયક છે. હલકી રેતી સાથે મળેલી ગોરાડ જમીન જુદી જુદી જાતના કઠોળને લાયક છે.

ખેતીની મુખ્ય પેદાશ તરીકે દરેક જાતનું બાજરી, જુવાર, વાજીઆ ઘઉં, જવ, મકાઈ, ચીણા વગેરે ધાન્ય; મગ, મઠ, અડદ, ચણા વગેરે કઠોળ; તલ, સરસવ, એરંડા વગેરે તેલી બીઆં; કપાસ; કેટલેક સ્થળે શેરડી અને ગોળ પણ થાય છે.

બગીચા અને વાડીની પેદાશમાં શેરડી, ગોળ, કેરી, બીજેરાં, લીંબુ, કેળાં વગેરે ફળ; રતાળુ વગેરે જુદી જુદી જાતનાં શાક ભાજી; જાત જાતનાં સુગંધી ફૂલો અને તેનું અત્તર બને છે અને તે બહાર ગામ જાય છે.

કેડીપદાર્થોમાં ખસખસનું વાવેતર થતું હતું અને અફીણ બનાવવામાં આવતું હતું તે સરકારે સને ૧૮૯૨ થી બંધ કર્યું છે અને તેના વળતર બદલ દરવરસે ૩૧,૫૦૦ અંગ્રેજ સરકાર આપે છે. અને તે સંબંધમાં રૂ. ૧૨,૫૦૦ ના ખર્ચે. રાજ્યબંદોબસ્ત રાખે છે. વળી ગાંજા, ભાંગનું વાવેતર પણ સને ૧૯૦૪થી બંધ કર્યું છે.

ખનિજ:—આ સંસ્થાનના ડુંગરોમાંથી કિંમતી ધાતુ અને કિંમતી ખનિજ પદાર્થ મળવાનો સંભવ છે તેથી તેની શોધ થવાની જરૂર છે.

+ હળીઆ—દર સાંતીડે ઉચક રકમ લેવાય છે તેને કહે છે. સાંતી ઉપર દર મુકરર કરવામાં બજાદની સંખ્યા અને કુટુંબમાં કટલાં માણસો છે તેનો ખ્યાલ રાખવામાં આવે છે.

આ સંસ્થાનમાં ભૂસ્તર સંબંધી તપાસ થઈ નથી પણ ઇમ્પ્રો
માગનારાઓથી મળેલી હકીકત ઉપરથી જણાય છે કે અહીંના ડુંગરોમાં
કલાઈ, ત્રાંબુ, અને મેંગેનીઝ ધાતુ, તેમજ જાસોર, પહાડમાં
ગંધક હોવાનો સંભવ છે.

પત્થર:—વણે ઠેકાણેથી ઇમારતી કામના પત્થર મળે છે.
જાસોર પહાડમાં સારી જાતનો એડીઓ પત્થર તથા મેંગેનીઝ
ધાતુ નીકળે છે. પણ તે રસ્તાઓથી ઘણે છોટે હોવાથી તે ખોદી
કઢાતાં નથી. રંગબેરંગી પત્થરોનો ઉપયોગ ડુંગરો નજીકના
ભાગમાં થાય છે.

આરસ પત્થર:—પાન્સવાલ, ડાભેલા, રામપુરા અને જી-
નીવાવડીમાંથી સંગેમરમરનો ખડખડો આરસ નીકળે છે.

અખરખ:—આ સંસ્થાનના કેટલાક ભાગમાં હલકી જાતના
અખરખની ખાણો છે એટલે તેમાં ફાયદા જેવું નથી.

ઘસીયું મીઠું:—આ સંસ્થાનમાં કેટલેક સ્થળે ખારવાળી જ-
મીનમાં થોડું મીઠું પાકે તેમ છે. સરકારે તે ખંધ કરેલું છે તેથી
તેના વળતર બદલ આ સંસ્થાનને દરવરસે રૂ. ૫૦૦ મળે છે.

જંગલની પેંદાશ:—આ સંસ્થાનનો ઇશાન અને પૂર્વનો
પ્રદેશ ડુંગરોથી છવાયેલો છે તેમાં મોટાં જંગલો આવેલાં છે. આ
જંગલોનો વિસ્તાર લગભગ ૩૦૦ ચો. મૈલ છે તેની પેંદાશ
આશરે રૂ. ૧૮,૦૦૦ અને ખર્ચ રૂ. ૪,૫૦૦ થાય છે. જંગ-
લોમાં આંબા, મહુડા, રાયણ વગેરે ફળાઉ ઝાડો થાય છે. તેમાં
મહુડા વિશેષ ઉપયોગી છે. તેનાં ફુલ-મહુડાંનો દારૂ, અને
તેનાં ફળ ડાળી તેને પીલીને ડાળીયું તેલ બનાવે છે. આ તેલ
સાબુ બનાવવા તથા ખાવાના કામમાં આવે છે.

ખેર—એના લાકડામાંથી રંગવાનો તથા ખાવાનો કાથો બનાવે છે. ખેરમાંથી ઘોળો ભૂકા નીકળે છે તેને ખેરસાલ કહે છે તે ઉધરસની દવામાં વપરાય છે.

ડુંગરી પ્રદેશમાં સાગ, સીસમ, ધામણ, ખેર, મહુડા, વાંસ વગેરે ઇમારતી ઝાડ થાય છે. તેનું લાકડું આગંસ્થાન તેમજ આસપાસનાં ગામોમાં પૂરું પડે છે. માટે વિશેષ પ્રમાણમાં બહારગામ જતું નથી.

સાગ અને વાંસ—ડુંગરોમાં ઘણા થાય છે. સાગના મોલ, વળા, વળી, થાય છે. વાંસ કાટમાલના કામમાં વપરાય છે. વાંસમાંથી વાંસકપુર-વાંસડાનો ગુંદર નીકળે છે. તે દવાના કામમાં આવે છે. વાંસની છાલની ચીપો કિતારી તેના ટોપલા, ટોપલી, છાગડી, કંડીઆ, સાદડીઓ વગેરે લાંગી લોકો વણે છે, અને વેચે છે.

દીંખડ, ઝીંઝી વગેરે ઝાડોનાં પાંદડાં કે જેમાં તમાકુ ભરી તેની બીડી બનાવવાના ખપમાં આવે છે.

ખાખરાનાં ઝાડ થાય છે તેનાં પાંદડાંની પત્રાવળી થાય છે અને તેની શીંગોમાંથી પિત્તપાપડા નીકળે છે તે દવાના કામમાં આવે છે. તેનાં મૂળીઆનાં દારડાં વણાય છે તે ચોમાસામાં ટકાઉ છે કેમકે તે પલળવાથી મજબુત રહે છે, ખાખરાનાં ફૂલ-ફેસુડાં થાય છે તે રંગ બનાવવાના કામમાં તેમજ હરડાં, ખેટાંના ઝાડ પણ પુષ્કળ થાય છે, તેનાં ફળ રંગવાના કામમાં આવે છે. તેથી તે બહારગામ જાય છે. આ સિવાય કચુંખી, સોરંગી, ગળી, ધાવડી અને શારીનાં ફૂલ થાય છે તે પણ રંગવાના કામમાં આવે છે.

ગુંદરો—આવળ, ખાખરો, ખેર, ધવ વગેરે ઝાડના

ગુંદરો અને ખીંપળાની લાખ વગેરે એકઠાં કરી વેચે છે અને તેની બહાર ગામ નિકાસ થાય છે.

આમળીનાં ઝાડ થાય છે તેનાં ફળ આંખળાંને મુરખખો અથાણું અને આંખળાંનું તેલ બને છે તેમજ તે વાળ ઘોવા કે સાફ કરવાના તથા દવાના કામમાં વપરાય છે. વળી અરીઠીનાં ઝાડ પણ પુષ્કળ થાય છે તેનાં ફળ અરીઠા પણ ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે.

કેટલેક સ્થળે સુખડ-ચંદનનાં વૃક્ષ પણ બેવામાં આવે છે.

હરડાં બેઠાં અને આંખળાં (ત્રિફળાં), ઘોળીમુશળી, કાળી-મુશળી, બોડાંગોખર, અરીઠા, ગરમાળાની શીંગો અને તેનો ગુંદર-ગોળ, કડાની શીંગો અને તેનાં ફળ ઈંદ્રજવ, મેઢીઆવળ, જુદા જુદા ગુંદરો વગેરે દરિઆણાની ઘણી ચીજો નિપજે છે અને તે બહારગામ નિકાસ થાય છે.

કુંગરો અને ખીણવાળા ભાગોમાં ઝાડોની ઘટામાં ભમરા અને માખીઓ પુષ્કળ મધપુડ બનાવે છે. તેમાંથી જથ્થાબંધ મધ અને મીણ એકઠું કરવામાં આવે છે. અને તે પાણપુરમાંથી બહાર ગામ જાય છે.

આયાત નિકાસ—આ પ્રસ્થાનમાં ઘઉં વગેરે ધાન્ય; તલ, સરસવ એરંડા એ તેલીબીયાં; ઘી, શેરડી વગેરે; તેમજ જંગલની પેંદા-શમાં મધ, મીણ, લાખ, દરિઆણાની વસ્તુઓ; રંગ ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થોમાં હરડાં, બેઠાં, સોરંગી, કસૂંબી અને ગળી વગેરે બહાર ગામ નિકાસ થાય છે.

ખાંડ, ગોળ, તમાકુ, કાપડ (રેશમી, સુતરાઉ અને બિનનું વિલાયતી કે દેશી), હાથીદાંત, લોખંડ અને લોખંડનો સામાન,

કાચ અને કાચનો સામાન, કાગળ, દીવાસળી, ત્રાંશું, સોનું, રૂપું વગેરે ધાતુઓ; કરિઆણું વગેરે માત્ર બહારગામથી આયાત થાય છે.

જનવરો:—ગ્રામ્ય પશુઓમાં ગાય, બળદ. ભેંસ, પાડા, ઘોડા, ગિટ, ગધેડાં, મેઢાં, બકરાં, દૂતરા, બિલાડી વગેરે છે.

જંગલી જનવરો ડુંગરોની પ્રતિકુળ હવાને લીધે ઘણાં મોટાં જાડાં, જિંયાં અને ખાસ વખાણવા લાયક થતાં નથી. આડી જંગલો અને ડુંગરોમાં જંગલી જનવરો જેવાં કે—વાઘ, ચિત્તા, દીપડા, જરખ, વર, રીંછ, વગેરે તેમજ દરણીની જાતનાં જનવરોમાં જંગલી સુવર—કુકર, સાબર, ચીત્ર, છીંકારાં, કાગિયાર, અને જુદી જુદી જાતનાં સસલાં નજરે પડે છે.

વસ્તી:—ડુંગરી પ્રદેશમાં અનાર્થ જનતિ—ડુંગરી ભીલ, ડુંગરી ગરાસીઆ વસે છે. જેમ જેમ ગુજરાતમાં સુધરેલી વસ્તી આગળ વધતી ગઈ, તેમ તેમ આડી અને જંગલો કપાતાં ગયાં અને ત્યાં વસતી અનાર્થ જનતો ડુંગરો અને જંગલોમાં ભરાતી ગઈ. ત્યાં આજે પણ તેઓ સ્વતંત્ર અને અર્ધ જંગલી સ્થિતિમાં સુખેથી રહે છે. સંસ્થાનની માત્ર અર્ધ ઉપરાંત જમીન ખેડવા લાયક છે. બાકીનો પ્રદેશ જંગલો અને ડુંગરવાળો, ખેડાણ લાયક નહિ હોવાથી, તે ભાગમાં વસ્તી જુજ છે. જે ભાગમાં હવા પાણી તંદુરસ્તીવાળાં નથી ત્યાં પણ વસ્તી જુજ છે, છપનીઆ દુકાળમાં ઘણાં માણસો બુખમરાથી મરી ગયાં તેમજ બીજાં વરસો પણ સારાં પાકવાળાં નહિ નીવડવાથી જંગલો તેટલો વંચારો વસ્તીમાં થયો નથી.

આ સંસ્થાનની વસ્તી સને ૧૯૧૧ ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે ૨,૨૬,૨૫૦ માણસની છે. ૧૯૦૧ ની સાલમાં ૨,૨૨,૬૨૭ માણસ-

સની હતી. છપનીઓ દુકાળ પડવાથી ૧૮૯૧ ની સાલમાં જો વસ્તી હતી તે કરતાં પણ ઘટાડો થયો હતો. ત્યાર પછીનાં વર્ષો પણ વસ્તી આખાદ થાય નહિ તેવાં સાધારણ નીચડવાથી છેલ્લા દસોડામાં માત્ર દોઢ ટકાજ વધારો થયો છે. હાલની વસ્તીમાં મુખ્યત્વે, કોળી અને ડુંગરી ભીલ, તેથી ઉતરતી કણબી, રંજપૂત તથા ખીબ ખેડુત, નીચવર્ણ-દેડ, ભંગી, ચમાર; આહાણ, વાણીયા, હાત્રી, મુસલમાન તથા પરચુરણ લોકની છે.

દર ચોરસ મૈલે વસ્તીનું પ્રમાણ ૧૨૮ માણસનું આવે છે. જ્યારે નજીકના રાધનપુર સંસ્થાનમાં દર ચોરસ મૈલે ૫૭ અને પાલણપુર એન્જનિસમાં ૮૦૦ માણસનું પ્રમાણ આવે છે. એકંદરે આ સંસ્થાનનો ઘણોખરો મુત્તક નજીકના મુત્તક કરતાં વિશેષ ફળદ્રુપ અને વસવા લાયક હોવાથી વસ્તીનું પ્રમાણ વધે છે.

વ્યવહારનાં સાધનો.

૧. વેપાર:—પહેલાં રાજપુતાના વેપારીઓ પાકીને રસ્તે ધોલેરા અને ગુજરાત સાથે, અને કચ્છ જતાં ચરાદ અને વાવના રસ્તે પ્રથમ ધમધોકાર વેપાર ચાલતો હતો. કેટલાંક વર્ષોથી તે કમી થઇ ગયો છે. રેલવે થવાથી હવે તે માર્ગ ચાલે છે. પહેલાં રસ્તા સહીસલામત નહિ હોવાથી, તે રસ્તે લૂંટારાથી દેશને ઉપદ્રવ થતો હતો. હાલમાં બ્રિટિશ સરકારના બંદોબસ્તને લીધે વ્યાપાર સારી હાલતમાં આવેલો છે. વળી આ સંસ્થાનમાં રાહદારી દાણ લેવાતાં બંધ થયાં છે તેમજ હાલમાં રેલવે લાઇનો થઇ છે તેથી પણ વેપાર અને વ્યવહારનાં સાધનો માટે અનુકૂળતા થઇ છે.

૨. રસ્તા:—આ સંસ્થાનમાં પાટી સડકો નથી, પરંતુ ચોમાસુ પૂરું થયા પછી ધોરી અને ગાડાં જવા આવવાના રસ્તા દુરસ્ત કરવામાં આવે છે. આવા સાધારણ આડા અવળા રસ્તા એક ગામથી બીજા ગામ જવાના બધે છે. આ સંસ્થાનના રસ્તા ઘણા રેતાળ છે તેથી ભાર ભરેલાં ગાડાં ખેંચવા ૪ થી ૬ બળદ જોડે છે. આવી કાચી સડકો ઉપર ગાડાં, ઊંટ, ગધેડાં અને પોદી મારફતે વેપાર અને વ્યવહાર ચાલે છે. આખી સડકો* આ સંસ્થાનનાં દરેક મોટાં અને જાણીતાં સ્થળો વચ્ચે છે અને તે જુદાં જુદાં સ્થળો વચ્ચે મેળવી લેવામાં આવી છે.

આ સંસ્થાનના ઇશાન, પૂર્વ અને સરહદના કુંગરી મુલકમાં આવજા કરવાના રસ્તા છે. પણ ત્યાંનો વેપાર ગાડાં મારફતે નહિ, પરંતુ પોદી કે ઊંટ ઉપર વિશેષ ચાલે છે. કુંગરોમાં ધાંતીના રસ્તા ખરાબ છે તે દુરસ્ત થતા જાય છે. છપતીઆ દુકાળમાં રોહો સ્ટેશનથી લોહન પહાડ સુધીનો ગાડા રસ્તો ઘણા ખર્ચે ખાંધવામાં આવ્યો છે. આ રસ્તે અંગાજી જનાર યાત્રાળુને સુગમ પડે છે.

૩. રેલવે:—આ સંસ્થાનમાં છેલ્લાં ૩૮ વર્ષ થયાં વ્યાપાર અને વ્યવહારનાં સાધનો વધતાં જાય છે. પાંચવહેલી રેલવે સને

* ૧. પાલજપુરથી ડીસા સુધી; ૨. પાલજપુરથી ઉત્તરમાં પાંચાવાડા અને ત્યાંથી ખીમત સુધી; ૩. ડીસાથી ધાનેરા સુધી; ૪. ડીસાથી થરાદ અને થરાદથી ઉત્તરમાં ભોરોલ અને પશ્ચિમમાં વાવ અને વાવથી દક્ષિણમાં સુઘગામ સુધી; ૫. ડીસાથી થરા, રાધનપુર, વારાહી થઈ સાંતલપુર સુધી; ૬ ડીસાથી દીઝોદર થઈ સુઘગામ સુધી; ૭ દીઝોદરથી થરાદ થઈ ભોરોલ સુધી; ૮ થરાથી ભાભર થઈ સુઘગામ સુધી; ૯ રોહો સ્ટેશનથી લોહન પહાડ સુધી.

૧૮૭૯માં મુંબઈથી અમદાવાદ અને ત્યાંથી પાલણપુર સુધી ચાલુ થઈ, તે પછી અજમેરથી ઠૂક દિલ્હી સુધી લંબાવવામાં આવી છે. વળી પાલણપુરથી ડીસા સુધીની રેલવે થઈ છે. જેથી આ સંસ્થાનનો સંબંધ દક્ષિણમાં ગુજરાત મુંબાઈ ઇલાકા સાથે અને ઉત્તરમાં મારવાડ, કચ્છ, સિંધ, રાજપુતાના અને ઉત્તર હિંદ સાથે જોડાયે છે તેથી વેપાર અને વ્યવહારનાં સાધનો માટે સરળતા થઈ છે.

રાજપુતાના માળવા (આર. એમ.) રેલવે લાઈન (ખી. ખી. એન્ડ સી. આઈ. રેલવેની શાખા) અમદાવાદ, સિદ્ધપુર તરફથી આવી, આ સંસ્થાનની હદમાં માનપુરથી રોડો સુધી ૪૦ મૈલ પ્રવેશ છે અને ત્યાંથી ઉત્તરમાં અજમેર તરફ જાય છે. તેનાં છાપી, ઉમરદસી, પાલણપુર, ચિત્રાસણી, સરોત્રી અને રોહો એ સ્ટેશનો છે.

પાલણપુર ડીસા રેલવે:—ડીસા કેન્ટોન્મેન્ટમાં લશ્કર રહેતું હોવાથી ૧૭.૪૨ મૈલની આ રેલવે સને ૧૮૯૩માં બાંધી છે, તેનાં પાલણપુર, ચંડીસર અને ડીસા એ સ્ટેશનો છે.

રાજપુતાના માળવા લાઈનની એક શાખા મહેસાણા, પાટણ, વાઘરોડ સુધી જાય છે. તે આ સંસ્થાનની દક્ષિણ સરહદ નજીકમાં આવેલી છે. આ લાઈનના માનુંદ (મણુંદ) રોડ સ્ટેશનથી માનુંદરોડ બેહેચરાણ અને માનુંદરોડ હારીજ એ બે શાખા લાઈનો થઈ છે. તે હારીજ સ્ટેશનથી રાંધનપુર સંસ્થાનને નજીક પડે છે.

આ સંસ્થાનની અંદરનો ભાગ રૈતાળ તેમજ જોધતાં સાધનોની ખોટને લીધે અને અંદરના ભાગના વેપાર અને ખીજ સુધારાને અડચણ છે પરંતુ હવે વ્યવહારનાં સાધનો વધતાં જતાં હોવાથી તેમજ દુરના મુલકના સંસર્ગમાં આવવાથી વેપાર અને ખીજ લાભો થવાનો સંભવ છે.

૪. તાર અને પોષ્ટઑફિસો:—આ સંસ્થાનમાં પાલણપુર અને ડીસાકેમ્પ એ બે સબપોષ્ટ ઑફિસો છે. ડીસાટાઉન, ધાનેરા, ચંડીસર, ગઠ, છાપી, કાણોદર, એતા, રોહો વગેરે સ્થળે પ્રાન્થ પોષ્ટ ઑફિસો છે.

તાર મારફતે સંદેશા પહોંચાડવા માટે પાલણપુરમાં પોષ્ટ ઑફિસ સાથે તાર ઑફિસ અને ડીસાકેમ્પમાં સરકારી તાર ઑફિસ છે. છાપી, ઉમરદસી, પાલણપુર, ચિત્રાસંછી, સરોત્રી, રોહો, ચંડીસર અને ડીસાસ્ટેશન એ આડ રેલવે સ્ટેશનો છે તેથી ત્યાં પણ તાર ઑફિસો છે.

પોષ્ટ અને તાર ઑફિસોથી વેપાર અને લોક વ્યવહારના સંદેશા પહોંચાડવાને ધણી સરળતા થઈ છે.

૫. નાણું:—આ સંસ્થાનમાં સિક્કાઈ નાણાનું ચલણ હતું પણ તે સને ૧૮૯૬માં સરકારે બંધ કરી તેના બદલે કલદાર નાણાનું ચલણ દાખલ કર્યું છે. તેથી હવે સઘળી લેવડદેવડ કલદાર નાણામાં થાય છે.

ઈતિહાસ.

ઈતિહાસ:—પાલણપુર એ ધણા જુના વખતમાં ચંદ્રાવતીનામ પરમાર રાજા યશોધવળના બીજા કુંવર (પાટવી કુંવર રાજયોગી ધારા-વર્ષદેવના બાઈ) પ્રજ્ઞાદેવે વસાવ્યું હતું, તે વખતે તે પ્રજ્ઞાદેવ-પટ્ટણ કહેવાતું હતું, પછીથી તે ઉજ્જડ થયું. ઈ. સ. પૂર્વે ૫૭ માં પાલનસી ચહુઆણ રાજા થયો, તેણે એ મુલક ફરીને

આખા દુકાનો. તેના નામ ઉપરથી શહેરનું નામ પાલણપુર પાડ્યું. એ અહુઆણોનું રાજ્ય ઈ. સ ના ચૌદમા સૈકા સુધી રહ્યું. તેમની પાસેથી મારવાડ દેશમાંના જલોરના પઠાણ મલેક યુસફખાને તે રાજ્ય પડાવી લીધું અને રાજધાની જલોરમાં રાખી. કેટલીક પેઢી-એ મલેક ગજનીખાન થયા. તેમની પાસેથી દિલ્હીના અકબર પા-દશાહે તે લઈ લીધું. પણ તે ઈ. સ. ૧૫૯૦ માં તેમને પાછું આપ્યું. ઈ. સ. ૧૫૯૭ માં તેમને “ દિવાન ” નો ઇલકાબ આપ્યો. તેમની કેટલીક પેઢીએ કરણકમાલખાન દીવાન થયા. તેમણે જલોર અને પાલણપુરના હિંદુઓ પાસેથી “ માધાવેરો ” લીધો, તેથી જોધ-પુરના અજીતસિંહજીએ ઈ. સ. ૧૬૯૯ માં જલોર જીતી લીધું. તેથી તે દીવાનની ગાદી પાલણપુરમાં થઈ. તેમના વંશજો અઘાપિ રાજ્ય કરે છે. તે પછીના કેટલાક દિવાનોએ રાજ્યમાં વધારો કર્યો. ઈ. સ. ૧૭૯૫ માં ફીરોજખાન દીવાન થયા. ઈ. સ. ૧૮૦૯ માં આ રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારના સંબંધમાં આવ્યું. તે વખતે રાજ્યકર્તાએ રૂ ૫૦,૦૦૧) ગાયકવાડ સરકારને ખંડણી આપવાનો કરાર કરી આપ્યો. ફીરોજખાનને તેમના સીધી જમાદારોની એક પાર્ટીએ શિકારે ગયેલા સાં મારી નાખ્યા. ત્યારે તેમના શાહજાદા ફતેહખાન ૧૩ વર્ષની સગીર ઉમરના હતા, તેથી તેમની વિધવા માતૃશ્રીએ પોતાના સ્વા-મીના ખુન માટે અંગ્રેજ અને ગાયકવાડ સરકારની સહાય માગી, તેથી જમાદારોએ તેમને પકડી કેદ કર્યા અને તેમના કાકા શમશેરખાનને ગાદી આપી. એટલામાં અંગ્રેજ અને ગાયકવાડ સરકારે ખરા લડ-

* પાલણપુર રાજ્યનો ઈતિહાસ ને સવિસ્તર હકીકતનું ઉત્તમ પુસ્તક નેક નામ સાહેબજાદા તાલેમહંમદખાનજી સાહેબે રચ્યું છે તેમાંથી આ સંબં-ધી વિશેષ હકીકત મેળવી લેવી. આ સ્થળે માત્ર ટુંક હકીકત આપી છે.

દાર માટે દરમિઆનગીરી કરી, અને લશ્કરી મદદથી શમશેરખાનને હરાવી ફતેહખાનને પાલણુપુરના રાજ્યકર્તા ઠરાવ્યા. શમશેરખાન સાથે સમાધાન થવાથી તેમને રાજ્યનો વહીવટ કરવાનું સોંપ્યું, પરંતુ તેમણે દુગો પ્રપંચ કર્યો. અને ગેરવ્યવસ્થા કરી તેથી ફતેહસિંહ-ખાનજીની માગણીથી અંગ્રેજ સરકારની મદદથી ૧૮૧૬ માં શમશેરખાનને રાજ્યમાંથી નસાડી મુક્યા. અંગ્રેજ સરકાર સાથે થયેલા ઠરાવ મુજબ રાજ્યનો ખંદોબસ્ત રાખવા, રાજકોજમાં મદદ કરવા અને ઠરાવની સરતો અમલમાં લાવવા ઈ. સ. ૧૮૧૭ માં પોલિટિકલ ઓફિસર તરીકે કેપ્ટન માઈલ્સની નીમણૂક થઈ અને ગાયકવાડ સરકાર તરફનો અંગ્રેજ સરકારનો વિશ્વાસ એજન્ટ રાખવા ઠરાવ થયો. ત્યારથી પાલણુપુર એજન્ટિસની સ્થાપના થઈ. આ સંસ્થાન એજન્ટિસ એસ્ટાબ્લીશમેન્ટના ખર્ચમાં દરવરસે રૂ. ૬૦૦૦ આપે છે.

ઈ. સ. ૧૮૧૩ થી આ સંસ્થાનમાં ઘણા બેખડા થવા લાગ્યા; તેમ અસહ્ય જંગલી લીલો અને રજપૂત બહારવટીઆ, આસપાસનાં પરગણાંમાં ત્રાસ વર્તાવતા હતા. તેમને વશ કરવાના હેતુથી, અને બરાબર ખંદોબસ્ત રાખવા માટે ઈ. સ. ૧૮૨૧ માં ડીસા કેમ્પ—કેન્ટોન્મેન્ટ (ઝાવણી) સ્થાપવામાં આવી.

ઈ. સ. ૧૪૧૨ માં અમદાવાદમાં મુસલમાન પાદશાહનું ઉપરીપાણું જામ્યું. બેચરાથી ઇશાન કોણમાં સોલંકી સાથે લડાઈ કરી તેમને હરાવ્યા અને નસાડ્યા. તે પૈકી કેટલાંક લૂંટફાટ કરવા માંડી તે વખતે કેટલાક સરદારોએ પાદશાહની નોકરી કે મદદ કરવાના બદલામાં જમીનના પટા મેળવ્યા. કેટલાકાએ કોળીની કન્યા પરણવાથી રજપૂતની જાત ખોઈ, પાદશાહે તેમને કેટલાંક ગામો બક્ષીસ આપ્યાં. તે પાલવી ઠાકોરો કહેવાય છે. સિહોરી, ઉજ્જ, યુક્તેલી, વહા વગેરે તેમાંથી ઉતરી આવેલા છે.

મથા બાગે દેશમાં તે વખતે ચોરી, લૂંટફાટ, ધાડ પાડતી, વગેરે તોફાન મથાં થતાં હતાં, તે ડીસા ક્રેન્ટોન્મેન્ટ અને પાલણપુર એજન્સિની સ્થાપના થવાથી હવે મંધ પડ્યાં છે. તેથી જગીરદારો પોતાની જગીરો સંભાળી રહ્યા છે. અને તોફાની લોકો સરકારના સખ્ત દાખને લીધે શાંત પડી ખેતી વગેરે ઉદ્યમે વળગ્યા છે.

પાલણપુર રાજ્યને દિલ્હીના બાદશાહ તરફથી “ દિવાન, અને મહાખાન ” અને અમદાવાદના બાદશાહ તરફથી “ મુખ્ત મુલક ” ના ખિતાબો મળેલા છે.

પાલણપુર રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારની વફાદારી માટે પ્રસિદ્ધ છે. નામદાર અંગ્રેજ સરકારે હાલના પાલણપુરના રાજકર્તા શેરમહંમદ ખાનજી સાહેબને સને ૧૮૯૩ માં કે. સી. આઈ. ઇ.; સને ૧૮૯૯ માં જી. સી. આઈ. ઇ. અને ૧૯૧૦ માં દીવાનનો ખિતાબ કાયમ રાખી વંશપરંપરા નવાખનો ખિતાબ; અને આ સંસ્થાનને ૧૧ તોપનું સલામતીનું માન મળે છે તેના બદલે ૧૩ તોપનું જાતીકી સલામતીનું માન ધનાયત કર્યું છે.

રાજ્યપદ્ધતિ:—આ સંસ્થાનની કુલ રાજ્યવ્યવસ્થા નવાખ સાહેબ હસ્તક છે. તેમને પહેલા વર્ગના રાજા તરીકેના દિવાની તથા ફૈજદારી કુલ અખત્યારો છે. (ફક્ત બ્રિટિશ રૈયતનો ખુનનો ગુન્હાનો ધનસાફ પોલિટિકલ એજન્ટની પરવાનગી વગર થઈ શકે નહિ.) તેથી તે સર્વ પ્રકારના અખત્યાર સાથે સંસ્થાનનો રાજ્ય વહીવટ મુખ્ય કારબારીની મદદથી ચલાવે છે.

રાજ્ય વહીવટ ચલાવવા માટે આ સંસ્થાનના ચાર મહાલમાં આઠ તહેસીલ-તાલુકા કે પરગણાં કરેલાં છે. દરેક તહેસીલનો વહીવટ ચલાવવા તહેસીલદાર ઠરાવેલા છે. તે પરગણાની ઉપજ (રેવિન્યુ) ઉધરાવે છે. અને તેમને આપેલા ચઢતા ઉતરતા દરજ્જાના

અધિકાર પ્રમાણે માજીસ્ટ્રેટ* તરીકે ઇન્સાફનું કામ પણ કરે છે.

* આ સંસ્થાનમાં નીચેની કોર્ટો છે.

૧. હજુરકોર્ટ—ઝવટની અપીલો મુખ્ય કારભારી સાંભળે છે અને પુનરાવલોકનનું કામ નામદાર નવાબ સાહેબ અને મુખ્ય કારભારી મળી કરે છે. બધા વિશેષ અધિકાર તેમને છે.

૨. એપેલેટકોર્ટ—દીવાની અને ફોજદારી મુકદ્દમાની પ્રથમ અપીલ આ કોર્ટ સાંભળે છે. આ કોર્ટને સેશન કોર્ટનો અધિકાર છે. સેશન કામ સામેની અપીલ મુખ્ય કારભારી સાંભળે છે અને પાંચ વરસની ટીપ અને તે ઉધરાંતની ટીપ માટે હજુરની મંજૂરી લેવી પડે છે.

૩. સરન્યાયાધીશની કોર્ટ—ફોજદારી કોર્ટમાં એ કોર્ટને બે વર્ષની ટીપ અને રૂ. ૧૦૦૦ સુધી દંડ કરવાનો અધિકાર છે. દીવાની કામોમાં રૂ. ૧૦૦૦ ઉપરાંતના દાવા સાંભળવાનો અધિકાર છે.

૪. પહેલા વર્ગના માજીસ્ટ્રેટની કોર્ટ—આ કોર્ટને એક વર્ષની ટીપ અને રૂ. ૨૦૦ સુધી દંડ કરવાનો અધિકાર છે.

૫. દીવાની કોર્ટ—રૂ. ૧૦૦૦ સુધીના દાવા સાંભળે છે.

૬. તહેસીલદારોના અખત્યાર—ડીસા તહેસીલદારને પહેલા વર્ગના માજીસ્ટ્રેટનો અને દીવાની કામમાં રૂ. ૧૦૦૦ સુધીના દાવા સાંભળવાનો; ડાભેલા તહેસીલદારને ફોજદારી સત્તા નથી. પણ રૂ. ૩૦ સુધીના દીવાની દાવા સાંભળવાનો; બીજા તહેસીલદારોને બીજા વર્ગના માજીસ્ટ્રેટનો, પાંચાવાડા તહેસીલદારને રૂ. ૨૦૦ સુધી દીવાની દાવા સાંભળવાનો ગઢ, મેતા અને ધનાલીના તહેસીલદારોને રૂ. ૫૦૦ સુધીના દીવાની દાવા સાંભળવાનો અધિકાર છે.

લીમજના બાગીદારો જેઓને ધાનેરા મહાલમાં ત્રણ ગામ છે તેઓના તરફથી બાપલા કામદારને ફોજદારી અધિકાર બે માસની સજા અને રૂ. ૫૦ સુધી દંડ કરવાનો તથા રૂ. ૫૦૦ સુધી દીવાની દાવા સાંભળવાનો અધિકાર છે. આ હક બહલ લીમજ ઠાકોરને જ્યારે માગે ત્યારે બે સવારો સાથે રાજ્યની નોકરી કરવી પડે છે.

દરેક તહેસીલદારો ઉપર મુખ્ય કારભારીનો અધિકાર ચાલે છે. તેમને સેશનકોર્ટનો તથા તે સામે અપીલ સાંભળવાનો અધિકાર છે.

ગામોમાં પટેલ અને તલાટીનું બંધારણ છે. તેઓ જમીનનું મહેસુલ અને રાજ્યનું લહેણું વસુલ કરે છે. ગામોમાં ચોકીઆતો હોય છે. તેઓ ગામની ચોકી કરે છે. તેના બદલામાં તેમને ચાકરી-આ જમીન મળે છે. પટેલોને પણ અમુક જમીન ચાકરી બદલ માફીમાં મળે છે તે ઉપરાંત ફેટલાક હક પણ મળે છે.

ઈન્સાફ માટે ગુન્હા પકડી રળુ કરવા દરેક પરગણામાં તેની અગત્ય પ્રમાણે ધાણું મૂકેલાં છે અને ત્યાં ફોજદાર રહે છે. તેઓ પોલિસની મદદથી પરગણાંમાં બનતા ગુન્હા ન્યાય માટે કોર્ટમાં રળુ કરે છે.

ઉપજ ખર્ચ:--આ સંસ્થાનના ધાણુધાર મહાલ (તેમાં ચાર પરગણાં છે. પાલણપુર પરગણામાં ૧૧૭ ગામ, ગઢમાં ૩૦, મેતામાં ૪૩ અને ધનાલીમાં ૬૨ ગામો છે) તેની ઉપજ પોણાચાર લાખ રૂપિયા; ડીસા મહાલમાં ૧૨૭ ગામ છે. તેની વાર્ષિક ઉપજ પંચાશી હજાર રૂપિયા; ધાનેરા મહાલમાં ૭૪ ગામ છે તેની વાર્ષિક ઉપજ અઢાવીસ હજાર રૂપિયા અને પાંચાવાડા મહાલમાં ૫૦ ગામ છે તેની બાર હજાર રૂપિયા, તે સિવાય બીજાં પાંચ ગઢવાડાનાં ગામ ધનાલી પરગણામાં ઉમેરવામાં આવ્યાં છે તે સાથે આ સંસ્થાનનાં ખાલસા ગામોની કુલ ઉપજ પાંચ લાખ રૂપિયાની છે. તે સાથે બીજાં પટાવત અને બાયાતી ગામોની ઉપજ ગણીએ તો કુલ ૭,૮૬,૮૦૦ રૂપિયા ગણાય છે.

વડોદરા રાજ્યનાં ફેટલાક ગામો રૂ. ૨૮૦ આ સંસ્થાનને જમા આપે છે. તેમજ આ સંસ્થાન ચરાદ સંસ્થાનનાં ફેટલાક ગામો પાસેથી જમા લે છે અને ફેટલાકને આપે છે. તે જતાં એકંદરે દર-

વરસે રૂ. ૫૦) વધારે જમા આપે છે. દરવરસે શ્રીમંત સરકાર ગાયકવાડને ધાસદાણા (ખંડણી) ના રૂ. ૩૮,૪૬૧-૮-૭ અને એજન્સિ એસ્ટાબ્લીશમેન્ટના ખર્ચમાં દરવરસે નવ હજાર રૂપિયા આપે છે.

પોલિસ:—આ સંસ્થાનમાં લેવી કહાડી નાંખ્યા પછી ધોરણ સર પોલિસ રાખી છે. તેમાં એક પોલિસ કામદાર, ૧૧ ફોજદારો, ૧ ડ્રીલમાસ્ટર, ૧ બ્યુગલચી, ૪૪૦ પાયદળ પોલિસ, ૧૬૩ ઘોડેસ્વારો, ૧૨ હાંટ સ્વારો, અને ૨૩૩૪ ગામડાંની વિલેજ પોલિસ અને ૧૦૦ વજેદારો છે તેમજ એક ઓપિયમ ઈન્સ્પેક્ટર છે.

સંસ્થાનના દરેક પરગણામાં અને પેટાવિભાગ થાણાંમાં પોલિસ થાણાં રાખેલાં છે. તે ઉપર પરગણાંના ફોજદારો દેખરેખ રાખે છે. પોલિસ કામદારને રૂ. ૧૦૦ પગાર મળે છે અને તે મધ્યસ્થ પોલિસ ઉપર દેખરેખ રાખે છે. ધાણધાર મહાલમાં ત્રણ ચીફ કોન્સ્ટેબલો—ફોજદારો છે તે પૈકી એક પરગણા માટે, એક પાલણપુર શહેર માટે અને એક ચિત્રાસણીમાં રહે છે. બે ડીસા અને આગથલામાં અને એક એક બાટીના મહાલોમાં રહે છે; એકંદરે પોલિસનું કુલ ખર્ચ આશરે રૂ. ૮૫,૦૦૦ નું છે. ગુન્હેગારોને રાખવા માટે સને ૧૮૯૦ માં રૂ. ૯૦,૦૦૦ ના ખર્ચે નવી જેલ બાંધેલી છે.

કેળવણી:—આ સંસ્થાનમાં ઇંગ્રેજ, ગુજરાતી અને ઉર્દુ કેળવણી આપવા માટે છોકરા અને છોકરીઓની સ્કુલો ઉઘાડવામાં આવી છે. પાલણપુરમાં ઇ. સ. ૧૮૯૦ માં હાઈસ્કુલ સ્થાપવામાં આવી છે, તેમાં હાલ ૨૨૫ ઉપરાંત છોકરા ઇંગ્રેજ કેળવણી લે છે.

પ્રાથમિક કેળવણી આપવા માટે છોકરાઓની ગુજરાતી સ્કુલોમાં પાલણપુર અને ડીસા એ બે તાલુકા સ્કુલો અને બીજી ૨૩ ગામોમાં ગુજરાતી સ્કુલો, પાલણપુરમાં ૧ ઉર્દુ સ્કુલ અને ૬ પાલણપુર રાજ્ય

તરફથી ગ્રાન્ટ ધન એડડ રકુલો તથા ૨ ગામડી રકુલો છે. કન્યા-
કેળવણી માટે પાલણપુર અને ડીસામાં એ બે કન્યાશાળાઓ છે.
તે ઉપરાંત ખાનગી સાહસથી ચાલતી પાલણપુર શહેરમાં બે જૈન
કન્યાશાળાઓ છે. તે મળી કુલ ૩૮ રકુલો છે. સંસ્થાનની રકુલોનો
વહીવટ રાજ્યના એજ્યુકેશનલ ઓફિસર મારફતે રાજ્ય ચલાવે છે.

પુસ્તકાલય—લાઘવ્રી—શરમાં પુસ્તકાલય માટે પાલણપુરમાં
ફંડ ઉભું કરવામાં આવ્યું તેમાં રાજ્ય તરફથી પ્રથમ રૂ ૨,૫૦૦,
પછીથી તેમાં રૂ. ૧,૦૦૦ આપ્યા હતા. અને પછીથી રૂ ૬,૦૦૦ના
ખર્ચે સુંદર મકાન બંધાવી આપેલું છે તે” વિક્ટોરીઆ જ્યુબિલિ
ઇન્સ્ટીટ્યુશન કહેવાય છે.

છાપખાનું—સ્ટેટ તરફથી ચાલતું દરબારી છાપખાનું છે.

વૈદ્યક ખાનું:—પાલણપુરમાં અંગ્રેજ સરકારના ખર્ચે ચાલતી
સ્કોટ મેમોરીઅલ અને રાજ્ય ખર્ચે ચાલતી ગુડફેલો હોસ્પિટલ છે.
તેમજ ડીસા અને ધાનેરા એ બે ડીસ્પેન્સરીઓ (દવાખાનાં) છે.

શીતળાખાનું—શીળી ટાંકવા માટે પાંચ વેકસીનેટરો—શીતળા
દાકતરો રાખેલા છે તે શીળી ટાંકવાનું કામ કરે છે.

મ્યુનિસિપાલિટિ:—પાલણપુર શહેરમાં સુધરાઈ ખાતું છે તેનું
ખર્ચ પાલણપુર, ડીસા, ધાનેરા અને પાંચાવાડામાં નાકાવેરો સાધારણ
દરથી લેવામાં આવે છે તેમાંથી કરવામાં આવે છે. નાકાદારાની
સરકારી વાર્ષિક ઉપજ રૂ ૩૦૦૦ ની છે.

આ સંસ્થાનનો રાજ્ય વહીવટ ચલાવવા સંસ્થાનના પાલણ-
, ડીસા, ગઢ, ધાનેરા, પાંચાવાડા, વડગામ અને ગઢવાડા એ
સાત વિભાગ કરેલા છે તેને મહાલ કે તાલુકા કહે છે. તે સિવાય

પાલણપુર તાલુકામાં રોહો, (ડામેલા) અને જોથી એ પેટા મહાલો મૂકેલા છે. તેની વિસ્તાર પૂર્વક જળણવા લાયક સામાન્ય હપ્તીકત નીચે મુજબ:-

(૧) પાલણપુર તાલુકો.

એના પાલણપુર તાલુકો અને પેટામાં જોથી અને રોહોની એ બે તેહેસીલીઓ છે. આ તાલુકામાં ૧૩૩ ગામો છે.

નદીઓ:—હડખી, ઉમરદસી, કાલેરી અને ગોમતી છે.

હડખી:—પાલણપુર પાસે નાની નદી છે. તેના ઉપર પાલણપુર, ગઢ, વેડંયા, કુંભારણ વગેરે છે. નહેરદારા આ નદીને માન સરોવર સાથે જોડી છે.

ઉમરદસી:—એ નાની નદી આ સંસ્થાનના ઇશાન તરફ હાથીદરા પહાડમાંથી નીકળી પશ્ચિમ તરફ વહી, મેતા પાસે થઇને ગાયકવાડી હદમાં આગળ વહેતાં સરસ્વતીને મળે છે. તેના ઉપર આંબેથા, તળાસર, ધનીઆણા, રતનપુર. લાલાવાડ, મેતા, કાણોદર, સીદ્રાસણ, જગાંણા, વગેરે છે.

કાલેરી:—આ સંસ્થાનની ઇશાન સરહદે શિરોહીની દક્ષિણ સરહદથી નીકળી બનાસને મળે છે તેના ઉપર કુરબ, બાલુદરા વગેરે છે.

ગોમતી ઇશાન સરહદ ઉપર નાની નદી છે.

ડુંગરા:—ધુનક્ષીમત્તનો ડુંગર, દીવાનીઓ, હાથીદરા, વીરમપુર. ચોટીલા, ડામેલા, લોલન, વગેરે છે, ડુંગરોમાં ઝાડી છે. તેમાં લાકડાંના ટેકા હોવાથી ટેકાદારો તે વઢાવી વેચે છે.

રેલવે:—૧ પાલણપુર ડીસા રેલવે ચાલે છે. તેનાં પાલણપુર, ચંદીસર અને ડીસા એ સ્ટેશનો છે; ૨ અમદાવાદથી અજમેર (આર. એમ. રેલવેની શાખા) જતી લાઇન આવેલી છે. તેનાં છાપી, ઉમરદસી, પાલણપુર, ચિત્રાસણી સરોત્રી અને રોહો એ સ્ટેશનો આ તાલુકામાં આવેલાં છે.

નિપજ:—નજીકના પહાડોમાંથી વાંસડા, વળીઓ તથા જંગલી અને ઇમારતી લાકડાં અને મધની પેંદાશ પણ ધણી થાય છે. તેથી રોહો સ્ટેશને વાંસડા, લાકડાં અને મધના ઠેકા છે. રોહોથી ત્રણ મૈલ ઉપર પથરની ખાણ થોડા વખત ઉપર નીકળવાથી તે કાઢવાનું કામ ઠેકાદાર તરફથી આવે છે. તે પથરો ઇમારતી કામમાં આવે તેવા છે જે પથરો નીકળે છે તે હાલતો સીલીકમાં રાખે છે.

કુંગરોની પેંદાશમાં ઘોળીમુશળી, કાળીમુશળી, ગરમાળા, વગેરે ફરિઆણું, મધ, મીણુ, જુદી જુદી જાતના ગુંદરો વગેરે નીપજે છે, ધાન્ય અને ખીજ પેંદાશમાં ખાજરી, કડોળ, કપાસ, એરંડી, શેરડી, ગોળ, તંલ, તમાકુ વગેરે થાય છે.

મુખ્ય ગામ:—પાલજીપુર શહેર એ રાજધાનીનું જોવા લાયક ઐતિહાસિક શહેર છે, તેનું વર્ણન જુદું આપેલું છે. તે સિવાય કાણોદર, વેડંયા, ખોડના, ગોળા, માલણ, ધાંણધા, ચિત્રાસણી વગેરે છે. તેમાં પાલજીપુર, વેડંયા, ખોડના અને ગોળામાં નિશાળો છે.

રોહ સ્ટેશન થઇને અજમેર તરફની સડક જાય છે. ડાબેલા તથા જથી પેટા તાલુકામાં જાણવા લાયક કંઈ નથી.

૧. રોહો કે ડાબેલા પેટામહાલ:—તેમાં મુખ્ય ગામ રોહો છે. તે પાલજીપુરથી દસ મૈલ છે ત્યાં થઇને અંગ્રાજી જવાય છે કેટલાંક વર્ષ ત્યાં થઇને મોટા સંઘ પસાર થતા હતા. પણ રસ્તો વિકટ હોવાથી હાલમાં ખરેડીને માર્ગે જાય છે. અહીં કોળીની વસ્તી છે. રોહમાં સ્ટેટ તરફથી તહેસીલદાર રહે છે. આસપાસની જમીન પડતર રહેતી હોવાથી ધાસ, લાકડાં અને કાયલાની પેંદાશ થાય છે. સિવાય બલીતાંનાં લાકડાંનો ઠેકા આપવામાં આવે છે. મધ, મીણુ, લાખ, ગુંદર, ફરિઆણું વગેરે ધણી ચીજો પણ અહીં નીપજે છે. કેટલાક

દેવ ચરાવવાને અહીં આવે છે. તેથી ચરાઈ શી રાખ્યને ઉપજે છે. આ તાલુકામાં મહત્વનાં બીજાં સ્થળો નથી.

૨. જેથી પેટામહાલ:—જેથી (૨૬) એ નાનું ગામકું છે ત્યાં ચારીએણુ રખારી વધારે બેસે છે અને ધી બેગું કરીને પાલણુપુર શહેરમાં વેચે છે. જમીન પુષ્કળ પડતર રહેતી હોવાથી નડીઆદ તરફના પાટીદાર અને પાલણુપુરના રહીશો તે રાખી વાવે-તર કરાવે છે. સિરાય ખનિજ પથ્થર તથા તેમાંથી કેટલીક ધાતુઓ શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન ચાલુ છે અને નમુના મુંબાઇ મોકલે છે. અહીં ચારીએણુ તરફથી ચરાઈ ફી, જમીન અને પથ્થરની પેંદાશ સંસ્થાનને છે.

(૨) ડીસા તાલુકો.

પાલણુપુર સંસ્થાનમાં આ તાલુકો સૌથી મોટો છે. અને તે સંસ્થાનની પશ્ચિમે મધ્ય સ્થળે આવેલો છે. તેમાં ૧૩૨ ગામ છે. વસ્તીનો ઘણો ખરો લાગ હિંદુ છે. જમીન સપાટ છે. કેટલેક સ્થળે રેતીના ધોરા આવેલા છે. ચરાદ જવાના રસ્તા ઉપર એવા ધોરા બિશેષ જોવામાં આવે છે. કાંદેજ તરફની જમીન સપાટ છે.

મુખ્ય નદીઓ:—(૧) બનાસ—શિરોહીના ડુંગરોમાંથી નીકળી કચ્છના રણમાં જાય છે. તે પર ડીસા, રાજપુર, વડાવળ, છત-રાલા, કુંપટ, વગેરે ગામો છે.

૨ સીપું—ઇશાન તરફના ડુંગરમાંથી નીકળી ભડથ, અને નાના રાણપુર—પાસે થઇ તે બનાસને મળે છે.

વસ્તી,—હિંદુ, મુસલમાન, રખારી વગેરે પરચુણ છે.

રાજ્યવહીવટ:—ડીસામાં તહેસીલદાર, કે જેમને ફર્સ્ટ ક્લાસ માજિસ્ટ્રેટનો પાવર છે તેમની તથા પોલિસ ફોર્સનાની કચેરીઓ છે.

તે સવાય આ તાલુકામાં ભડથ, ધાડા, વીઠાદર, ઝેરડા, આગથલા, મુડેકા, છતરાલા, વડાવળ, આસરડા, ટેકરો, (કાંપ પાસે) અહીં પોલિસ થાણાં છે. આસરડા, આગથલા અને મુડેકામાં જે પોલિસ થાણાં છે તેમની દેખરેખ માટે (આગથલા, વરણ અને થરાદ જવાના માર્ગ ઉપરનો રસ્તો:વિકટ અને ત્યાં મોટા મોટા ઘોરા આવેલા છે તેથી) ફેરણી પોલિસ ફોજદાર વરણ ગામમાં રહે છે. આગથલામાં ત્રણ સવારનું થાણું છે. સ્ટેટ પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ પાલણપુરમાં રહે છે,

મુખ્ય ગામો:—ડીસા, રાજપુર, ભીલડી; (તેઓનું વર્ણન જુદું આપેલું છે,) આસરડા, આગથલા, અને લાખેણી વગેરે.

રાજપુર (૨૨૬૨)—ખનાસના કાંઠે ડીસાથી દોઢ મૈલ છે. અહીં મહંતખાવા રહે છે. આ ગામ પાલણપુર સ્ટેટથી તેમને ધર્માદા મળેલું છે. દીવાની ફોજદારી પાલણપુર રાજ્યની ડીસા તહે-સીલદારને ત્યાં છે અને રેવિન્યુ પેંદાશ મહારાજ ખાય છે. તેમનાં મકાન અને વહીવટ રાજ વહીવટ જેવાં છે. નવા મહંતને સ્ટેટની મંજુરીથી ગાદીએ બેસાડાય છે. આ મહંતની ગાદીના અંગે રાજપુર, ભોયણ, આગડોલ તેમાં ૩ લાગ.), નવાસર, રૂપપરા અને ગોપાલપુરા ગામો ધર્માદા મળેલાં પાલણપુર સંસ્થાનમાં, કાતરા પાટણ તાખામાં, અને બે ગામો ગાયકવાડી છે.

મહેવાસી લોકોને વશ કરવામાં અંગ્રેજ સરકાર, ગાયકવાડ સરકાર અને પાલણપુર રાજ્યને ટ્રીટીઓમાં બાંધકરી કરેલી વગેરે કારણથી આ ગામો ધર્માદા મળેલાં, તેમની પેંદાશ આશરે રૂ. ૧૦,૦૦૦ ની ગણાય છે.

આ ગામ મહંતની ગાદીનું ગામ છે અહીંના મૂળ મહંત ગોપાલપુરી ગણાય છે. હાલ સવપુરીજી વહાલપુરીજી ગાદીએ છે.

તેઓ સિવધર્મી તપસ્વી અતીત છે. અહીં નિશાળ છે. રાજપુર અને ડીસાકાંપ વચ્ચે ફક્ત એક વહેજો છે. અહીંની વસ્તી જૈન, હિંદુ. વગેરે. ખાટકીઓની વસ્તી જોડે ડીસા કાંપ હોવાથી વધારે છે,

નિકાસ—જુવાર, કડોળ; તરુ, ઘઉં, ચણા, વગેરે ધાન્ય; કેટલેક ઠેકાણે કપાસ પણ થાય છે. બનાસને કાંડે બટાટા, શકરીઆં, ગાજર, ટેટી, કાખીજ, કુસેવર, વગેરે શાક લાગુ પુષ્કળ થાય છે અને તે પરદેશ જાય છે.

ડીસાના જંગલમાં રોઝ, દરણુ વગેરે જાનવરો થાય છે.

(૩) ધાનેરા તાલુકો.

આ તાલુકો મારવાડની સરહદ ઉપર પાલજપુર સંસ્થાનની ઉત્તરે આવેલો છે, તેમાં ૭૪ ગામ છે.

જમીન ટેકરાવાળી છે. આ તાલુકામાં નદી નથી તેથી લોકો કૂવાનાં પાણી પીએ છે. કૂવા ૮૦ હાથ ઊંડા હોય છે. ઝીનાલીમાં ૧૦૦ હાથ ઊંડો કૂવો છે. આ તાલુકામાં યાવરપરાનું મોટું ખીડ છે) તેમાં છીંકારાં ધણાં રહે છે.

વસ્તી:—હિંદુ, જૈન, બ્રાહ્મણ, કણબી તથા પરચુરણ છે. રાવજી વહોરાની પણ વસ્તી છે. અને તે પરદેશ સાથે વેપાર ચલાવે છે.

રાજ્યવહીવટ:—ધાનેરામાં તહેસીલદાર અને પોલિસ ફોજદારની કચેરીઓ છે. તહેસીલદારને ફર્સ્ટ ક્લાસ માજિસ્ટ્રેટનો પાવર છે. ખીમતમાં પોલિસ થાણું છે અને ત્યાં ફોજદાર રહે છે તેના તાબામાં ૭ ગામ છે. ઉત્તરમાં જોધપુરની સરહદ છે તે ઉપર વાસણા, એટા, ગોળા, સેરગઢ, કુઆરવા, મગરાવા, લેલાવા, ખાપરોલ, વીંછીવાડા અને વાજણા એ ગામે પોલિસ થાણાં રાખેલાં છે.

મુખ્યગામો:—ધાનેરા, ખીમત, આલવાડા વગેરે.

નિકાશ:—ચોમાસુ પાક ખાજરી, જુવાર, કઠોળ; નદીકાંઠે ધળિં, અને ચણા થાય છે. અહીં કણુખી લોકો ઠોર ધણું રાખે છે તેથી ધીની પેંદાશ વધારે થાય છે.

(૪) ગઢ તાલુકો.

આ તાલુકો મધ્ય ભાગમાં આવેલો છે. અહીંની જમીન સપાટ છે. અને તે રસાળ ગણાય છે તેથી તથા લડખી નદીને લીધે તે ફળદ્રૂપ ગણાય છે. તેમાં ૩૦ ગામ છે અહીં બ્રાહ્મણ, હિંદુ, જૈન, વગેરે પરચુરણ વસ્તી છે.

નદી—લડખી—પૂર્વના હુંગરમાંથી નીકળી પશ્ચિમ તરફ જઈ ટાકરીઆ મહાદેવ પાસે સમાપ્ત જાય છે. તે ઉપર ગઢ આવેલું છે.

રાજ્યવહીવટ;—મદાલના મુખ્ય ગામ ગઢમાં થાણદાર રહે છે. તેમજ પોલિસ ફોજદારની કચેરી છે. તે સિવાય સદલા, સામઢો, અને દલવાડું એમાં પોલિસ થાણાં છે.

મુખ્યાગમ:—ગઢ, મડાણા, પટોસણ, ચંડીસર, ખોડલા અને કુંભાસણ (એ બે ગઢ તાખાનાં ખોટાં ગામ છે.)

ચંડીસર:—પાલણપુરથી ડીસે જતાં રેલવે સ્ટેશન છે.

નિકાસ:—ખાજરી, જુવાર, ઘઉં, મગ, મક, સરસવ, એરંડા વગેરે ચોમાસુ તથા શિયાળુ બન્ને પાક થાય છે.

(૫) પાંચાવાડા તાલુકો.

આ તાલુકો ઉત્તર તરફ આવેલો છે. તેમાં ૫૭ ગામ છે.

નદીઓ:—(૧) સીપુ--તે ઉપર ભીસડા, ભાડલી, ગણાદરા, અટાલ વગેરે છે. બીજી વહેણા છે.

(૨) ખનાસ--તેના ઉપર નાંદોત્રા, સીકરીઆ અને ગોઢ ગામ છે.

ડુંગરી:—પાંથાવાડાની ડુંગરી, જસોર અને ચોટીલા વગેરે છે.

વસ્તી:—કણુખી, રચારી, કાળી, ભીલ, ભાઉડાં વગેરે. તલ-પાંથાવાડામાં જૈન તથા નાગોરી વધારે છે. પહેરવેશ મારવાડને ધણો ખરો મળતો આવે છે.

રાજ્યવહીવટ:—પાંથાવાડામાં તહેસીલદાર અને પોલિસ ફોજ-દાર રહે છે. તે સિવાય દાંતીવાડા, ગુંદરી, સાંડાલ, ભાટરામ, આકાલી, ભીલડા, અને ઓઢુવામાં પોલિસ થાણું છે.

મુખ્ય ગામો:—પાંથાવાડા, દાંતીવાડા, ધનીઆવાડા ભાંડાતરા, ગુંદરી વગેરે છે તેમાં પાંથાવાડા ને દાંતીવાડામાં નિશાળ છે.

નિકાશ:—ઘઉં, ચણા, બાજરી, મગ, જુવાર વગેરે. કોટડામાં ઘોળા પથ્થર ડુંગરમાંથી લાવી તેનો કળીચુનો બનાવે છે.

(૬) વડગામ તાલુકો.

ચિત્રોડા અને મેતા તાલુકામાં બે થાણુદારો બીજાવર્ગના માજી-સ્ટ્રેટના પાવરવાળા રહેતા હતા; તે બન્ને તાલુકાને બેળી દેઇ તેનો વડગામ તાલુકો બનાવ્યો છે, આ તાલુકો ધાણુધાર કહેવાય છે. તેમાં તમામ જનતની રસાળ પાકે છે. અને તે પાલણુપુરમાં લાંબો ભાગ ગણાય છે આ તાલુકામાં ૮૫ ગામો છે. કેટલાંક ગામો પટાવત ભાઇઓનાં આવેલાં છે. તેમાં વડગામ એ મુખ્ય છે.

નદીઓ:—સરસ્વતી, જોયણ અને ઉમરદસી.

૧. સરસ્વતી એના ઉપર મેવડા, જુની જગશી, બાદરપુર, ભાંખરી છે.

૨. જોયણ—એ ધુધલીમલના પહાડમાંથી નીકળીને દક્ષિણે વહે છે. એનાપર સખલપુરા, હતાવાડા, મુમનવાસ. વગેરે છે.

૩. ઉમરદસી—એ મેતા, ભડકાવાડા, પીરોજપુરા પાસે વહે છે.

વસ્તી—કણ્ખી, રખારી, કાળી, જૈન, મુમન વગેરેની છે.

રાજ્યવહીવટ:—વડગામમાં ફર્સ્ટકલાસ માજિસ્ટ્રેટ રહે છે. મળદર તથા ચિત્રોડામાં પોલિસ ફોજદાર રહે છે. ચિત્રોડા તાલુકા પ્રથમ હતો, તે આ તાલુકામાં નાંખ્યો છે. આ તાલુકાના મોટા દાવા તથા ફોજદારી કેસો પ્રથમ પાલણપુર ચાલતા હતા હવે તે સર્વે વડગામ તેહેસીલદારની હકુમતમાં ચલાવવાનું ઠરાવ્યું છે.

મુખ્યગામ:—વડગામ, મેતા, બસુ, મેમદપુર, રૂપાલ, ઘોતા. પીલુચા, ગોળા, કાદરામ, વગેરે છે. તેમાં ચિત્રોડા, વડગામ, મેમદપુર અને મેતામાં નિશાળો છે.

નિપજ:—કમોદ, ડાંગર, વરી, ચણા, ચણો, કાંગ, ધઉં, બાજરી, વગેરે ધાન્ય; શેરડી અને બાદરશાહી ગોળ થાય છે. શેરડીનો પાક આ તાલુકામાં ઘણો થાય છે, તેનો ગોળ બને છે તે ઠાંસા જેવો રહેવાથી બહાર ખાતે જતો નથી. અને તાલુકામાંજ વેચાય છે અને તે બાદરશાહી કહેવાય છે. આ તાલુકામાં આંબા, મહુડા, રાયણ અને જાંબુનાં ઝાડ ઘણાં છે. તેથી ધાણધારની ફેરી ઘણી વખણાય છે સિવાય મહુડાં, રાયણ, જાંબુ અને બોર પણ ઘણાં પાકે છે.

(૭) ગઢવાડા તાલુકો.

મહીકાંઠા એજન્સિમાં ગઢવાડા તાલુકાને લગતો પાલણપુર સંસ્થાનનો ગઢવાડા તાલુકો આવેલો છે. ઉંબરીમાં તેહેસીલદાર રહે છે, આ તાલુકામાં આંકલીઆળા, તાલેગઢ, ભેધપુરીઓ, અને રાજપુર એ ચાર ગામ છે.

બાણવા લાયક મુખ્ય સ્થળો. *

પાલણપુર x (૧૭,૨૨૧) :—સંસ્થાનની રાજધાનીનું શહેર, એન્જિનિસનું સદર સ્ટેશન, રેલવે જંકશન સ્ટેશન અને પુરાતત્વી ઐતિહાસિક સ્થળ છે. તે ચંદ્રાવતીના પરમાર રાજા ધારાવર્ધા દેવ-રાજયોગીના ભાઈ પ્રહલાદદેવે વસાવ્યું હતું. તેથી તેને પ્રહલાદપટ્ટણ કહેતા હતા. સંવત શકની શરૂઆત પહેલાં બે સદી સુધી એ દેશ ઉજ્જૈન રહ્યો હતો એમ કહેવાય છે. ત્યાર પછી પાલનસી ચહુઆણે તે મુલક ફરી આબાદ કર્યો. તેથી તેના નામ ઉપરથી શહેરનું નામ પાલણપુર પડ્યું. એ શહેરને ફરતો ઇંટ ચુનાથી ચણેલો કાંટ છે. તે દિવાન બહાદુરખાનજીએ ઈ. સ. ૧૭૫૦ માં બંધાવ્યો હતો. કાંટની ઉંચાઈ ૧૭ થી ૨૦ ફુટ અને જાડાઈ ૬ ફુટ છે. તે ઘેરાવામાં ૩ મૈલ છે. કાંટને ધુરજવાળા સાત દરવાજા છે. તેના ખુણાઓમાં ધુરજો છે. શહેરમાં ૪ જૈન દેરાસરો, ૧૭ કરતાં વધારે મસીદો, દરબાર અને તેમાં સુંદર રાજમહેલો, હાથીખાનું, કોર્ટો, ઓફિસો, હાઇસ્કૂલ, તાલુકા-સ્કૂલ, ઉર્દૂ સ્કૂલ, સ્કોટ કન્યાશાળા, બે જૈન કન્યાશાળાઓ, ચાર ગામઠી શાળાઓ, રાવજી વહોરાની મદ્રેસા અને લાયબ્રેરી, પોષ્ટ અને તાર ઓફિસ, લીજેટ મારફીટ, જેકશન હોસ્ટલ, વિક્ટોરીઆ જ્યુબિલિ ઇન્સ્ટીટ્યુશન, ગુડફ્રેલો હોસ્પિટલ, એન્જિનિસ હોસ્પિટલ, જૈન હોસ્પિટલ, સંસ્થાન અને એન્જિનિસની જોલો, તાલેબાગ, દરવાજા પાસે એન્જિનિસના ઉતારા સારૂ બાંધેલું મકાન, પોલિસ લાઇનો, શહેર બહાર પાંચમા જ્યોર્જ કલબ, પોલિટિકલ એન્ડ સાહેબનો બંગલો, તેમની અને તેમના આસિસ્ટન્ટોની કચેરીઓ, હિંદુઓનાં બે મંદિરો. ત્રણ ધર્મશાળા.

ઓ, મુસાફરખાનાં, શહેરથી ઊગમણી દિશાએ સૂરજપોળ અને સલીમપરાના દરવાજા વચ્ચે કાટ* બહાર ઊગમણી બાજુ તરફ આગળના રાજ્યકર્તા અને તેમના કુટુંબીઓની કબરો, તેમજ નકશી કાતરકામનાં મુસલમાની ઢબનાં સુંદર રોજાં છે. માખાપ વગરનાં અશક્ત અને અપંગોને પાળવા “ શેરમહુંમદ મોહતાજ-ખાના ” બંધાવેલું છે. સ્ટેશન નજીક પાતાળેશ્વર શિવાલય છે. લાં સિદ્ધરાજ જ્યસિંહનો જન્મ થયો હતો. સ્ટેશનને રસ્તે કુંવરબાઈ બાગ છે, “ દીલખુશાલ ” બાગ ધણો સુંદર અને શોભીતો છે. તે બાગ વચ્ચે ઉતારા માટે ફરનીયર સાથેના સુંદર બંગલા છે. અહીંના બગીચા સુંદર અને સારી સ્થિતિમાં છે. રેલવે સ્ટેશન સામેની બાજુએ ગેસ્ટહાઉસ બંધાય છે. તેની નજીકમાં કીર્તિ-સ્થંભનો પાયો નાંખવાની ક્રિયા થઈ છે. ઠામ ઠામ ફૂવા હોવાથી નાની નાની વાડીઓમાં ફૂલ છોડ, શાકભાજી, ફળફળાદિનાં ઝાડ નજરે પડે છે. ગોખરી તળાવની ચોતરફ આબાવાડીઆનાં ઝુંડ છે.

મીરાંના દરવાજે એક *મુરસદ અને +અનવરકાજી એ બે ઓલીઆના રોજા છે, અહીં દશેરા ઉપર મોટો મેળો ભરાય છે, તે દસ દિવસ સુધી રહે છે. તેમાં ધણાં માણસો એકઠાં થાય છે. અને અમદાવાદ, પાટણ વગેરે સ્થળેથી માલ વેચવા વેપારીઓ આવે છે. રાત્રે ધણી ગીરદી થાય છે તેથી રાજ તરફથી વીજળી લાઇટ અને ચોકી પહેરાનો સારો ખંદોબસ્ત રહે છે.

* મુરસદ—અફઘાનિસ્તાનના રહીશ હતા અને તે પસ્તુ ભાષા બોલતા હતા.

+ અનવરકાજી—વીચનગરના રહીશ હતા, તેમણે અનવર-કાજી-ભજનાવળી રચેલી છે.

શહેર વચ્ચે રાજગઢી છે તેની બંને બાજુએ દરવાજા છે. તેમાં થઇ રસ્તા નીકળે છે. રાજગઢીમાં રાજની તમામ ઓફિસો છે. ઉગમણી બાજુના દરવાજે હાથીખાનું છે. ત્યાં હાથી બંધાય છે. પશ્ચિમ બાજુનો દરવાજો ધડીઆળનો દરવાજો કહેવાય છે.

શહેર સુધારા માટે મ્યુનિસિપાલિટિ સ્થાપી છે. શહેરમાંથી સ્ટેશન અને રેસીડેન્સી સુધી અને બજારોના રસ્તા બાંધેલા છે.

અહીં રવચંદ મહેતાની કંપનીમાં તીલોરીઓ તથા તાળાં અને જીવરાજ તલકચંદે ઉભી કરેલી હેન્ડલુમ ફેક્ટરીમાં સુતરાગ અને રેશમી કાપડ ઉત્તમ બને છે. લુહારકામ, મોચીકામ અને બીજાં કામની ધારીગરી પણ ઉત્તમ થાય છે. શહેર નજીક ઉત્તમ જાતની કમોદ ડાંગર પાકે છે. વળી સુગંધી ફૂલો, ફેરી, બીજોરાં વગેરે થાય છે. ચંપો, કેવડો, ગુલાબ, મોગરો, વગેરેનું બિયા પ્રકારનું અત્તર બને છે અને તેની ખરીદી માટે રાજપુતાના અને ઉત્તરહિંદથી દુરના વેપારીઓ આવે છે. અહીં મસી એવી સારી થાય છે કે તે મક્કા સુધી જાય છે.

અહીં ૮૫૬૨ પુરુષ, ૮૬૫૯ સ્ત્રીઓની વસ્તી છે. તેમાં ૮૬૨૨ હિંદુ, ૬૦૮૭ મુસલમાન, ૨૪૩૮ જૈન, ૧૯ ક્રિશ્ચિયન અને ૧૫ પારસી છે. અહીંના જૈનો પૈસાદાર છે, એકંદરે આ શહેર ગુજરાત, મારવાડ, શિરોહી અને ઉત્તરહિંદને સંક્રમણ કરતું હાવાથી તે-મજા લગ્ય મકાનો, બગીચા અને બંગલા વગેરેથી સુશોભિત અને જોવા લાયક છે.

ડીસાકેન્ટોન્મેન્ટ (૭૧૧૭):—બનાસના ડાબે કાંડે સને ૧૮૨૧ માં બ્રિટિશ સરકારના યુરોપીયન અને દેરી લસ્કર માટે બાંધેલું છે. તેને ડીસા કેમ્પ-જાવણી કહે છે. અહીં બ્રિટિશ હકુમત છે. લશ્કર પ્રથમ

કરતાં કમી રહેતું હતું. જાવણીનું ખર્ચ કન્ટ્રોન્મેન્ટ ફંડ આપે છે. અહીં એંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કુલ, ગુજરાતી સ્કુલ, આન્ટ મેળવતી કન્યાશાળા અને બીજી ત્રણ સ્કુલો સિવાય સરકારી તારઓફિસ, પોષ્ટઓફિસ, દવાખાનું, પોલિસલાઇન, ન્યાય કોર્ટ, બે ખ્રિસ્તી દેવળો, સીવીલ જોલ, અને પાલણપુર રાજ્યની હવેલી છે. અહીંનાં હવાપાણી ધણું સારાં છે. અહીં મ્યુનિસિપાલિટિને લીધે સ્વચ્છતા અને શોભા હીક છે. નદીના પાત્રમાં અને ફૂવાથી બટાટા, શાકભાજી, કેળાં, લીંબુ વગેરે ધણી જાતનાં ફળ, ફૂલ થાય છે. તે પીઠાનું સ્થળ હોવાથી આસપાસનાં ગામડાંમાંથી અનાજ, ઘી, વગેરે માલ વેચાવા આવે છે.

ડીસા (૨૭૫૩):—અનાસના કાંઠે તાલુકાનો એ મુખ્ય કસ્બો છે. પ્રથમ અહીં ફરકાખાદ નામનું મોટું શહેર હતું અને વસ્તી ધણી હતી પણ દુકાળ, રોગ વગેરે આફતોથી લોકો ઉચળી ગયા, તેમાંના જે વાણીયા બહાર ગયા તે ડીસાવળ કહેવાય છે. તેમની કુળદેવી સિદ્ધેશ્વરીનું અહીં વિશાળ દહેરું છે. આગળ અહીં રાજધાની હતી. તેને ફરતો મોટું હતો. હાલ તેની નિશાનીઓ છે તેને ફક્ત ત્રણ દરવાજા છે. રહેશન જવાના માર્ગે સત્તરાસૈદ (સત્તર-સૈયદો કે જે લગાઈમાં મરી ગયેલા)નું કબરસ્તાન છે. ડીસામાં જુનો દરબાર છે. તેમાં તહેસીલદાર કોર્ટ, તાલુકા સ્કુલ, પોસ્ટ ઓફિસ, દવાખાનું અને પોલિસ ફોજદારની કચેરી છે, નદી કાંઠે શાકભાજી, ટેપી, તડબુચ, વગેરે ધણું થાય છે. તેમાં બટાટા બહારગામ જાય છે.

રાજપુર (૨૨૬૨):—અનાસ કાંઠે મહાંત બાવાનું રાજગાદીનું ગામ છે. રેવિન્યુ પેંદાશ મહાંત બાવા લે છે. દીવાની ફોજદારી પાલણપુર રાજ્યની છે. અહીંના મહાંત શિવધર્મી તપસ્વી અતીત છે. અહીં નિશાળ છે. આ સ્થળ ડીસા અને ડીસા કમ્પ નજીક છે.

ઠાણોદર (૨૮૧૦):—એ પાલણપુર તાલુકામાં છે. અહીં મુમનની વસ્તી વિશેષ છે. તે વણાટનો ધંધો કરે છે અને મોટા વેપારી છે, કેટલાક મુંબાઇમાં ધરતી કે બાડાની ગાડીઓ ફરવે છે. અને કેટલાક દુધની ડેરી રાખી દુધ વેચવાનો ધંધો કરે છે. ઠાકરજ કે ઢેડ વણુકરની વસ્તી પણ અહીં ઝાઝી છે, અહીંનું કાપડ મદ્રાસ અને અરબસ્તાન સુધી જાય છે. ગજા, રૂમાલ, સીરખોનાં ખોળાં, ચોક્કાળ, ઇલાયચા, કાપડાંના ખરતું, વગેરે સ્ત્રી ઉપયોગી કાપડોનાં સારાં ખર, શેતરંજીઓ અને પાટીઓ વણાય છે. અહીંનો માલ ઉમરદસી સ્ટેશનેથી બહારગામ ચઢે છે. અહીં મસીદ, એક જુના વખતની વાવ છે જે ખોખરાની મઢી, અને એક વડ છે તે સમશેર વદલી એ નામે ઓળખાય છે. ફ્લોર મિલ-દળવાની ઘંટી, ઓઇલ પંપ-પાણી ખેંચવાનો સંચો, નિશાળ, આન્ય પોષ્ટ ઓફિસ વગેરે છે.

મેતા (૨૦૬૦):—વડગામ તાલુકામાં, એ વેપારના પીઠાનું ગામ છે. પૂર્વમાં ઉમરદસી નદી વહે છે. તેની પાસે કાળકા માતાનું દહેરું છે. અહીં બાદરવા સુદી ૧૫ મેળો ભરાય છે. વળી નદી કાંઠે મુમનોના પીર સાહેબનો રોજો છે ત્યાં ઓરસ ભરાય છે. સિવાય જૈન દેરાસર છે. પશ્ચિમ તરફ ચારેક ગાઉ છેટે મેતરાણા જૈનનું તીર્થ સ્થળ છે. ત્યાં કાર્તિકી અને ચૈત્રી પુનેમે યાત્રાળુઓ આવે છે. અહીં મુમન અને જૈનની વસ્તી સારી છે. અહીં નિશાળ અને આન્ય પોષ્ટ ઓફિસ છે.

વડગામ (૨૦૩૫):—એ પહેલાં બાયાતોની રાજધાની હતી તે વખતનો દરબારી મુકામ છે. હાલમાં મેતા અને ચિત્રોડા મહાલ કાઢી નાંખી વડગામ નવો મહાલ કર્યો છે તેનું મુખ્ય સ્થળ છે.

અહીં બ્રાહ્મણ અને બોજકની વસ્તી વિશેષ છે, આ તાલુકામાં શેરડી ઘણી થાય છે અને તેનો ગોળ અને છે તે બાદરશાહી કહેવાય છે. આ તાલુકો ધાણુધાર કહેવાય છે. અહીં તમામ જાતની રસાળ પાક-છે. આંખાનાં ઝાંડો ઘણાં છે. ધાણુધારની કેરી વખણાય છે. સિંચાય મહુડા, રાયણ, જાંબુ અને બેાર પણ ઘણાં પાકે છે.

ગઢ (૨૮૧૫) :—કડખી નદી ઉપર ગઢ તાલુકાનું મુખ્ય અને પીઠાનું ગામ છે. અહીં નિશાળ અને આન્ય પોષ્ટ ઓફિસ, થાણુધાર અને પોલિસ કચેરીઓ છે.

માલણ (૨૪૪૦) :—ગ્રામીન ખંડેરો ઉપરથી તે જીનું ગામ હશે એમ જણાય છે, લોકો પાસેના ડુંગરોમાંથી બલીતાં કાપી લાવી ઊંટપર લાદી પાલણપુરમાં વેચે છે. અહીંના ડુંગરી લોકને ડુંગરી મરાસીઆ કહે છે. અહીં શેરડી, બાદરશાહી ગોળ, કમોદ ડાંગર, વરી, વગેરે, અને ડુંગરોમાં મધની પેંદાશ થાય છે. અહીં નિશાળ, જીના વખતની મસીદ અને કમાલુદ્દીન પીરની કબર છે. ત્યાં વરસમાં એકવાર મેળો ભરાય છે.

ધાનેરા (૨૧૯૩) :—એ મલાલનું મુખ્ય ગામ મારવાડની સરહદ ઉપર આવેલું છે, અહીં રાવજી વહોરા અને વાણિયાની વસ્તી છે. વહોરાની કામ વેપારી હોમ પરદેશ સાથે વેપાર કરે છે અને સારી કમાણી કરી મોટી મુંદર મમારતો બંધાવે છે, અહીં ધી ની આવક વિશેષ છે. તે તળપદાથી ઉતરતું—ખડનું ગણાય છે. ગામમાં ઉજ્જામણ નથી. અહીં ફૂવા બહુ ઊંડા છે અહીં તેહેસીલદાર અને પોલિસ કચેરીઓ, સ્કુલ, આન્ય પોષ્ટ ઓફિસ અને દવાખાનું છે.

ખીમત (૨૦૩૨) :—એ ધાનેરા તાલુકામાં મોટું ગામ છે.

અહીંના ઠાકરડા ગરાસીઆ છે તેમના તાબામાં ૭ ગામ છે. તેમાં પાલણુપુર રાજ્યનો લાભ છે અહીં પોલિસ ફેજદાર રહે છે.

પાંચાવાડા (૧૫૯૨):—એ તાલુકાનું ગામ છે. અહીંના લોકો પૈસો ટક સુખી છે, રીત રિવાજ મારવાડી છે. તેમજ પહેરવેશ પણ ઘણો ખરો મારવાડને મળતો આવે છે. અહીં જૈન તથા નાગોરીની વસ્તી વિશેષ છે અહીં તહેસીલદાર અને ફેજદારની કચેરીઓ, અને સ્કુલ છે, નજીકમાં પાંચાવાડાની ડુંગરી અને જાસોરનો પહાડ છે.

રોહ (સ્ટેશન ૪૪૬, ગામ ૨૧૨):—એ ડાબેલા પેટા મહાલનું મુખ્ય ગામ છે. પ્રથમ અહીં થઈ અંખાજી યાત્રાર્થે મોટા સંઘ જતા હતા. અહીંથી અંખાજી જવાનો રસ્તો મોટા ખર્ચે છપના દુકાળમાં તૈયાર કરાવ્યો છે. અહીં વસ્તી કાળીની છે. સ્ટેટ તરફથી તહેસીલદાર રહે છે. અહીં લાકડાના કાપલા, અને ધાસની પેંદાશ થાય છે. સિવાય બકીતાનો ઠેકો છે. ગુંદર, મધ, વગેરે નીપજે છે. ચારીએજી લોકો દ્વારા ચરાવવા અહીં આવે છે.

જેથી (૨૬):—એ જેથી પેટા મહાલનું નાનું ગામકું છે. અહીં ચારીએજી, ચારી એસે છે અને ધી એકડું કરી પાલણુપુરમાં વેચે છે. આસપાસની પડતર જમીન નડીઆદ વગેરેના લોકો રાખી તેમાં તમાકુ વગેરે વાવે છે, નજીકના ડુંગરોમાંથી ખનિજ પથ્થર અને કેટલીક ધાતુઓ શોધી કાઢવાનો સ્ટેટ તરફથી પ્રયત્ન ચાલુ છે. અહીં ચરાઈશી, જૂની તથા પથ્થરની પેંદાશ સ્ટેટને થાય છે.

રતનપુર—(૨૪૮):—પાલણુપુર તાલુકામાં છે. પાસે નદી છે અહીં એવો મોટો વિસ્તારવાળો વિશાળ વડ છે કે તેની નીચે દસ હજાર ઉપરાંત માણસો સુખેથી બેસી શકે.

કોદરશમ (૧૧૫૦)—સરહદનું ગામ સરસ્વતી નદી કાઠે છે અહીં પોલિસ થાણું છે.

મેમદપુર (૧૭૧૭)—વડગામ તાલુકામાં છે અહીં જૈનની વસ્તી વધારે છે. દેઢ વચુકરો ખાદીના વણાટનું કામ સારું કરે છે. અહીં આંખાની છત વધારે હોવાથી ફરી ગાળા વખતે વાધરી લોકો હાંમાં ફળાઉ ઝાડો વેચાણ રાખે છે. ફરી, રાયણ, મહુડા, જંબુ અહીં ધણાં પાકે છે.

ઝંજોતરા (૯૭૮)—અહીં આંજણાની વસ્તી વધારે છે. ખાદરશાહી ગોળ થાય છે. પાસે ડુંગર છે. ત્યાં શેરડી, કમોદ, ચણા, વરી, વગેરે પાકે છે. જવ, અને મકાઈ વિશેષ થાય છે. પાસે એક વહેણ છે તે સરસ્વતીને મળે છે.

દાંતીવાડા (૫૫૪)—એ પાંચાવાડા તાલુકામાં ખનાસ કાઠિ મોડુંગામ છે. અહીં પીરની કબર છે. તેથી મુસલમાન લોકો યાત્રાર્થે આવે છે. અહીં બે વાસ છે. ઠાકરડાની વસ્તી વિશેષ છે. અને તે ગરાસીઆ છે અને તેઓ પાલણપુર રાજ્યને અમુક ભાગ આપે છે અહીં નિશાળ અને પોલિસ થાણું છે.

ઉમરદસી ( )—એ નાનું ગામડું અને રેલવે સ્ટેશન છે. ગામ બહાર મહાદેવની સુંદર જગો છે. ત્યાં અતીત રહે છે. જમને વળગાડનો વહેમ હોય છે તે અને કવેલાવાળી સ્ત્રીઓ ધુણવા આવે છે.

ચંડીસર (૧૬૬૫)—એ ગઢ તાલુકામાં રેલવે સ્ટેશન, પાલણપુર અને ડીસાની વચ્ચેનું સ્થળ છે. વાસડા ગામ આ ભેગું મળીને ચંડીસર કહેવાય છે. વસ્તી વિશેષે ફરીને રખારી, શ્રાવક અને કાગીની છે. અહીં નિશાળ અને પોષ્ટઓફિસ છે.

કુંભાસણ (૧૭૯૨) એ ખાંડ તાલુકાનું ગામ છે. અહીં નિશાળ છે. અને લેઉવા પાટીદારની વસ્તી વિશેષ છે.

ભાડથ-ભાડથ (૧૮૮૦)—ડીસા તાલુકામાં સીપુ નદી ઉપર એ ભાગીલું ગામ છે. અહીં મરયાં તથા કુંગળી (ઘોળી) ધણી થાય છે; અહીં પોલિસ થાણું છે.

આસરડા (૧૫૩૩)—ડીસા તાલુકામાં છે. રખારીની વસ્તી વિશેષ છે. અહીં પોલિસ થાણું છે.

ઘોતા (૫૧૩), સકલાણા (૫૭૧):—એ બે એકઠાં “ ઘોતા સકલાણા ” નામથી ઓળખાય છે. તે ધાણુધારનાં મધ્ય સ્થળનાં ગામો પૈકીનું છે અહીંની જમીન રસાળ છે, ડાંગર પાકે છે વળી આંખાનાં ઝાડો છે. અહીં આંજણા કણુખી અને જૈનની વસ્તી વધારે છે. અહીં નિશાળ છે.

ગોળા (૭૬૮)—એ પાલણુપુર તાલુકામાં વળેદાર ગામ છે ત્યાંના ગરાસીઆ પાલણુપુર રાજ્યને ભાગ આપે છે. નજીકમાં કુંગર છે, ત્યાં ડાંગર પાકે છે અને શેરડીની પેંદાશ પણ થાય છે. આ સિવાય લીંબડાની ગળો (દવાના ઉપયોગની) થાય છે. અહીં શ્રાવક તથા ખીજી પરચુરણ વસ્તી છે. આ ધાણુધારનો રસાળ ભાગ છે.

ધનાલી (૫૦૦)—એ ચિત્રોડથી ખેરાલુ જવાના માર્ગમાં વડગામ તાલુકાનું સરહદનું ગામ છે. બાદરશાહી ગોળ, કમોદ, વરી, શેરડી વગેરે પાકે છે. નજીકમાં ખેરાલુની સરહદ છે. ત્યાં પાણીનાં સ્ત્રાણુ છે. વસ્તી આંજણા કણુખી તથા શ્રાવક વગેરે પરચુરણ છે.

ખોડલા (૧૦૭૮)—ચંડીસરથી બે ગાઉ છેટે છે. આંજણાની વસ્તી વિશેષ છે. વસ્તીનો બહોળો ભાગ ખેડુત છે અહીં નિશાળ છે.

સાસમ (૧૪૧૧)—તે સરહદનું ગામ છે. અહીં ડોળીની વસ્તી વધારે છે. અને જાર, બાજરી વધારે થાય છે.

ટાકરવાડા (૨૦૩૫)—એ ધાણુધારતું છેવટનું ગામ છે. વચ્ચે અતીતનો મઠ અને નિશાળ છે. આંજણા કણુખીની વસ્તી વધારે છે અને તેમનો ધંધો ખેતી છે. ટાકરવાડા અને ચંગવાડા (૮૭૨) વચ્ચે એક વહેજો છે.

વેડંચા (૧૫૨૬)—ગઢ તાલુકામાં ચંડીસરથી ત્રણ ગાઉ છેટે લડખી કાંઠે છે. અહીં આંજણા કણુખી અને જૈનની વસ્તી વિશેષ છે. અહીં નિશાળ છે.

જગાણા (૧૬૮૯)—તે પાલ પરમારના ભાઇ જગદેવે વસાવ્યું એમ કહેવાય છે. પાસે થઈ રેલવે બંધ છે. ગામને ગોદરે જગાણા તળાવ છે. તે છપનીઆ દુકાળમાં રીલીક્વકર્સ તરીકે જિંડું ખોદા-વેલું છે. ગામના બે વિભાગ છે તેના ઝાંપા પણ જુદા છે અને તે આયમણી અને ઉગમણી શેરીના નામથી ઓળખાય છે. અહીં આંજણા કણુખી, જૈન, બ્રાહ્મણ વગેરે વસ્તી છે.

ચાંગા (૧૧૫૨)—એ ઉમરદસી નદી પાસે દરબારશ્રીના ભાયાત જયરજસ્તખાનજી સાહેબના તાખાનું ગામ છે. અહીં જુના વખતનું એક વિશાળ વડનું ઝાડ છે.

ચડોખા-ચડોતર (૧૨૬૧)—તે હાલ ચરોતર એ નામથી ઓળખાય છે. પ્રથમનું નામ બદલ્યું છે.

ઝેરડા (૧૩૦૬), બસુ (૨૦૦૫), મડાણા (૧૭૭૪), ગઠામણ (૧૨૩૭), પીલુચા (૭૧૯). વગેરે મોટાં ગામ છે.

જાણુવા લાયક યાત્રાનાં સ્થળો.

બાળારામ મહાદેવ—પાલણુપુરથી જતાં ચિત્રાસણી પાસે ઉગમણી બાણુએ બાળારામ નદી કાંઠે બહુજ રમણીય અને હથેરી

લીલાથી ભરપુર વનમાં નાની સુંદર કુંગરી-ટકરી ઉપર બાળારામનું શિવાલય આવેલું છે. તેની પાસે ધર્મશાળા છે. પાસે નદીનો વહેણ છે તેમાં બારેમાસ કુંગરાનાં ઝરણું પાણી ભરાયેલું રહે છે. અહીંની ઝાડીમાં ભમરા તથા માખીઓનાં મધ બેસે છે. નજીકમાં કાચરીનું જંગલ છે ત્યાં જંગલી જનાવરો-વાઘ, ચિત્તા, અધવધા વગેરે માલમ પડે છે. અહીં આવળુમાં દર સોમવારે મેળો ભરાય છે. તેમાં છેલ્લા પારના મેળામાં ઘણાં માણસો એકઠાં થાય છે.

પાતાળેશ્વર-પાલણપુર શહેરમાં એ શિવાલય છે અને તે ચીનની અંદર હોવાથી તેનું એ નામ પડેલું છે. અહીં ગુજરાતના તંકી રાગ સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવનો જન્મ થયો હતો અને તેમ આ શિવાલય બંધાવ્યું હતું એમ કહેવાય છે.

સદ્-સિદ્ધમાતા-સિદ્ધેશ્વરી-એ દેવીનું ડીસામાં ઘણી સારા બાંધણીનું બહુચરાજના દહેરાને મળતા ઘાટનું પથ્થરનું બાંધેલું વિશાળ દેવાલય છે. અને તેની ચોતરફ પથ્થરથી બાંધેલી એવડી મોટી વિશાળ ધર્મશાળા છે કે જેમાં પાંચ હજાર માણસો સમાઈ શકે. દરવાજા ઉપર ચોથડીયાં વાગે છે. સિદ્ધમાતાના સેવકો દરેકાડી સાવળ વણિક કહેવાય છે. તેઓ આ દેવીને પોતાની કુળદેવી માને છે. તેથી ચૈત્ર સુદી દસમે સિદ્ધમાતાની ઊજળણી કરે છે. આ દેવીને ઉર્માઆજી પણ કહે છે. દરેક પુનેમે થોડા ઘણા માત્રાળુઓ આવે છે. આસો અને કાર્તિકી પુનેમ ઉપર માતાજીનો વરધોડો નીકળે છે ત્યારે સિદ્ધપુરથી બાવિક સેવકો ત્યાં આવે છે. તેમનો મોટો મંથ-મહાજન-સેવકો એક સંમત થઈ સર્વને ખજાનું આપે તેથી એ ત્રણ હજાર માણસો ભેળાં થાય છે પણ તે નિ-
ત વખત મુકરર કરેલો. અહીં જન્મભૂમીએ રે મ છે.

પ્રાર્થનાથ-પ્રાર્થનાથ-પાલજીપુર સંસ્થાનમાં બીલડીયા(૧૭૦)
મામે બીલડીયા પ્રાર્થનાથ એ નામનું પુરાતન જૈન દેવાલય છે. અહીં માગશર વહી કાઢે મેળો-યાત્રા બરાય છે. આ દેવાલયની ચોતરફ ખર્ચકાળા છે. અહીં જૈનો તરફથી યાત્રાળુઓને રાંધવાનાં વાસણો તથા ગોઠાં વગેરે અપાય છે. અહીંના દેવાલયના વહીવટ ઉપર ડીસાના મહાબનની દેખરેખ છે.

રૂપાલ (૬૬૬) :—વડગામ તાલુકામાં છે. અહીં જ માતાનો શીળીસાલેખનો મેળો બરાય છે.

રામખીર જાપી (૮૧૭) :—એ રેલવે સ્ટેશન છે. ત્યાં પાંચ વર્ષથી રામખીરનો મેળો દરવરસે બાદરવા સુધી ૧૧ ના રે બરાય છે, તેમાં હજારો માણસો ભેળાં થાય છે. તેમાં મુખ્ય ડેડ લોકો વધારે હોય છે,

સીજીદ-મીનાડ (૫૨૮) :—ડીસા મહાલમાં છે. અહીં શિવાલય છે અને આવશ્ય માસના ખીજ સોમવારે મેળો બરાય છે.

મગરવાડા (૧૨૦૮) :—પાલજીપુરથી પાંચ ગાઉ છે. અહીં મહાદેવની સ્થાપન છે તેથી તે વીરના સેવકો આવે છે, આસો સુધી પાંચમે મેળો બરાય છે. અહીં ખાલજી, તરગાળા અને આજીયા કાજીની વસ્તી વિશેષ છે.

* બીલડીયા માટે દંતકથા છે કે—ત્યાં પ્રથમ ત્રાંબાવડી નગરી હતી પણ તે દશ દશ વર્ષથી હાલ તેનાં ખડેરો માલમ પડે છે. તેમાંથી મેળો મેળાવેથી આવશ્ય પત્થરો ખોદી કાઢે છે. પણ અહીં આરસ પત્થરની ખાણ નથી. બીલડીયા રામસણ સુધી બાર ગાઉનું ભાંચરું છે, પણ હાલમાં તે દશ જ અહીં સ્થાપિતમાં છે,

